

A MUSZA DAGH NEGYVENEZER NAPJA

KRÁNITZ PÉTER PÁL*

Örményellenes sztereotípiák a dualizmus-kori Magyarországon

Bevezetés

„Az örmények nagyon gyorsan beilleszkedtek az erdélyi társadalomba”¹ – vallják többnyire egységesen a társadalomtudományok, s erre a legkülönbözőbb indoklással szolgálnak: a magyar nyelv gyors elsajátítása a kereskedelem révén, a katolizáció integrációs ereje, az alacsony népességszám, a nagy távolság az etnikai tömbterületektől, az államiság hiánya stb. A 19. század utolsó harmadára az erdélyi örmények magánleveleikben és közéleti megnyilatkozásaikban, az oktatásban és kulturális intézményekben a magyar nyelvet használták, az „örmény értelmiségiek [...] teljesen elfogadták a magyar politikai elit nemzetfelfogását”.² A dualizmus-korban az örmény nemzetiség politikailag felülreprezentált volt – bár az össznépeséghez mért lakosságarányuk 0,1% körül lehetett, a parlamenti képviselők 3%-a volt örmény származású, ami 30-szoros aránytalanságot jelent.³

* A szerző történész és újságíró, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Doktorjelöltje. E-mail: peter.pal.kranitz@gmail.com

¹ Pál Judit: Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században. In: Kovács Bálint – Óze Sándor (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007. 78.

² Tóth K. József: Örmény identitás a dualizmuskorban. In: Kovács Bálint – Óze Sándor (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007. 135.

³ 68 örmény képviselő összesen 177 alkalommal nyert mandátumot a képviselő-választáson, 1892 és 1914 között nem volt olyan választás, amelyen tíznél kevesebb örmény képviselő szerzett volna mandátumot, 1910-ben, 1912-ben és 1914-ben nem kevesebb, mint tizenöt. Vö. Ifj. Bertényi Iván: Örmény származású politikusok a dualizmus kori Magyarországon. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében.* Budapest – Lipcse: Budapesti Történeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Leipziger Universitätsverlag, 2013. 85–103.

A hazai örménység nyelvi-kulturális különállóságának erodálódása, a többségi társadalomba való beolvadása népszerű toposzként jelentkezett a többnemzetiségű ország nyilvánosságában a reformkortól az I. világháborúig.⁴ Fényes Elek 1846-ban úgy írt az örményekről, mint akik a „magyar nemzetiség elfogadására igen hajlandók lévén kis idő múlva egészen összeolvadnak velünk”.⁵ Gyulay Lajos gróf 1867-ben már azt írta az erdélyi örményekről: „jó magyar érzelmű emberek egytől-egyig. Úgyszólván assimilálva vannak a magyarokkal”.⁶ Az ezt követő évtizedekben különösen meghatározó szerepet töltött be az örmények integrációjának és „magyar érzületének” motívuma – amelyet ezentúl magyarörmény toposznak fogok nevezni – a nemzetiségi kérdés és a zsidóemancipáció mesternarratívái⁷ köré szerveződő politikai diskurzusban, amely minden korábbinál nagyobb hangsúlyt helyezett a *magyar nemzet asszimiláló erejéről* szőtt mítosz narratívájára.⁸ Berzeneczy László marosszéki képviselő 1870-ben „az örmények loyaltásá”-ra emlékeztette képviselőtársait: „politikailag magokat az országgal mindig identificálták, és sohasem tartoztak azon népfajok közé, a kik [...] azon társadalom ellen, a melyben

⁴ A továbbiakban a nyilvánosság Nemesi Attila László által lefektetett meghatározását alkalmazom: „különböző ideológiák és hatalmi célok által motivált versengő és társdiskurzusok szimbolikus tere”. Vö. Nemesi Attila László: A nyelv a nyilvánosságban: versengő és társdiskurzusok. *Replika*, 2015/6. 98.

⁵ Idézi Tóth K. József: A magyarországi örmények és az 1848–1849-es események. In: *Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben: tudományos konferencia a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén 1998. szeptember 24.* Szeged: Belvedere Meridionale, 1999. 63.

⁶ Idézi: Pál, 2017. 86.

⁷ A nyilvánosságban megfigyelhetők bizonyos csomóponti diskurzusok, avagy mesternarratívák, amelyek tematizáló erővel hatnak egy beszédközösség interakciós kereteire, ilyen napjainkban a migráció vagy az éghajlatváltozás, a két világháború között az irredentizmus, s ilyen volt a dualizmuskori Magyarországon az antiszemitizmus is. Bővebb információért l. Nemesi, 2015.

⁸ „Én bízom az én nemzetem asszimiláló erejében, mert a történelem azt tanúsítja, hogy a magyar nemzetnek asszimiláló ereje nagyobb befolyással volt fajunk megóvására, mint az összes törvényhozási intézkedéseink” – mondta Wekerle Sándor a Nemzeti Casino választmányi bizottságának közgyűlésén, 1913. január 26-án. A miniszterelnök asszimilációba vetett hitével szemben foglalt állást korábban Bartha Miklós országgyűlési képviselő: „Jól tudom, hogy mi az asszimiláló tehetség igen jelentékeny erejét mutattuk fel a történelem folyamán; assimiláltok a kunokat, az örményeket, assimiláltunk igen sok németet, és remélem hogy assimilálni fogjuk a lehető legrövidebb idő alatt a zsidókat is. De ha az assimiláció feltételeit tekintjük, azt látjuk, hogy csak azon fajokat voltunk képesek magunkban felszívni, melyekben faji és nemzeti cohaesio nincs, és melyeknek a maguk közvetlen közelségében nincs nemzeti és állami támaszuk. De méltóztassék miniszterelnök úr figyelembe venni, hogy az oláhokban nemcsak a faji, hanem a nemzeti eszme is kifejezésre jutott, hogy 1818 óta programjuk fundamentális tételét épen ez képezi.” Vö. 205. országos ülés 1898. április 25 én, kedden. In: *Az 1892. évi Február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Tizenegyedik kötet. Budapest: Pesti-Nyomda-Részvény-Társaság, 1893. 383. Wekerle 1913. évi beszédét idézi: [N.n.]: Kaszinók közgyűlése. *Pesti Hírlap*, 1913. január 28. 6.

élnek és laknak, folytonosan conspirálnak”.⁹ Jókai Mór 1883. évi, a zsidóemancipáció védelmében mondott képviselőházi beszédében kijelentette: a „magyar nemzet már két semita fajt asszimilált. [...] Az egyik semita faj a kunok”. (Itt az antiszemita Istóczy Győző közbevetette: „Az turáni!”) „A másik faj az örmények, kik bizonyára szintén semiták és kiket senki Magyarországon többé meg nem tud különböztetni, melyik a magyar, melyik az örmény. (Úgy van; Úgy van!) A harmadik lesznek a zsidók.”¹⁰ Várady Gábor Máramaros megye néprajzi leírásakor 1876-ban az örményeket már a magyarokhoz sorolta, „résztint mert csekély számban vannak, résztint pedig, mert, dicsőségükre legyen mondva, magyaroknak vallják magukat”.¹¹ Désy Zoltán függetlenségi párti képviselő – a független örmény katolikus püspökség felállítása ellenében – a következőképpen érvelt 1914-ben: „az örmények, bejövetelük első pillanatától fogva, beolvadtak teljesen a magyar nemzetbe”.¹² A magyarországi örmény közösségre egyre gyakrabban mint „magyar-örményekre” hivatkoztak a nyilvánosság különböző színterein – a kifejezés végül a *Pallas Nagy Lexikonában* is rögzült.¹³ A magyarörmény toposzt, az örmények és magyarok nemzeti-szellemi önazonosságát elsősorban a hazai örmény közösség népszerűsítette, amelynek ideológiai kötőanyagául az *armenizmus* erdélyi örmény nemzeti mozgalma szolgált. A dualizmus korszakában az örmény közösség kulturális és politikai szervezői – tanítók, írók, költők, történészek, politikusok – által felépített és terjesztett ideológia a családi és vallási életben bár az „örmény szellem” ápolását sürgette, nemzetudatában a magyar hazafiságot szorgalmazta, az örménységet a magyar politikai nemzet szerves részeként látta. Az „armenizmus” kifejezés megalkotója, a mozgalom programadó tanulmányát jegyző Merza Gyula külön hangsúlyt helyezett arra, hogy az örmények jó színben tüntessék fel magukat a többségi társadalom előtt: „tiszteletreméltó és közmondásossá vált örmény erények maiglan is a magyar közvélemény előtt a legnagyobb elismeréssel

⁹ 129. országos ülés 1870. február 24-dikén. In: *Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. Hatodik kötet. Pest: Légrády Testvérek, 1870. 130.

¹⁰ 1883. január 27. 172. országos ülés. In: *Az 1881. évi Szeptember hó 24-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. IX. kötet. Budapest: Pesti Könyvnyomda-részvény-társaság, 1883. 177. A *Budapesti Hírlap* 1883. július 9-i számának „Fajunk szaporítása” című vezércikke a nemzetiségi kérdéssel foglalkozott, s így írt: „Ha az örményből lehetett magyar, még pedig igen derék és buzgó magyar, a zsidóból mért ne lehetne idővel, hiszen neki a német se fajtája?” Vö.: [N.n.]: Fajunk szaporítása. *Budapesti Hírlap*, 1883. július 9. 1–2.

¹¹ Várady Gábor: A népesség számviszonyai a különböző kategóriák szerint. In: Szilágyi István (szerk.): *Máramaros vármegye egyetemes leírása*. Budapest: Magy. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, 1876. 244.

¹² 520. országos ülés 1914 március 12-én, csütörtökön. In: *Az 1910-dik évi Junius hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Huszonkettedik kötet. Budapest: Athenaeum, 1914. 527.

¹³ Dániel-család = *Pallas nagy lexikona*, V. kötet. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893. 17.

találkoznak”.¹⁴ Ahogy azt Pál Judit is megállapította, az „armenizmus örményiség-képében nagy szerep jut azoknak a tulajdonságoknak, amelyek az örményeket szimpatikussá tehettek a magyarok szemében”.¹⁵

Korunk történeti emlékezetében a magyarörmény topossal együtt megszilárdult az a téves nézet is, miszerint az örménység, mivel „a többi magyarországi etnikumhoz képest sokkal inkább tiszteli a jogot és a törvényt”,¹⁶ a történelem során nem kényszerült szembenézni a kirekesztéssel és idegengyűlölettel, integrációjával párhuzamosan „a magyar nemzeti érzelmű örményekkel szemben megszűntek az előítéletek”.¹⁷ E nézetet legmarkánsabban Bodor Pál erdélyi költő-újságíró fogalmazta meg: az örmények „a magyar polgárosodásban-kapitalizmusban és intellektualizálódásban [a zsidósághoz – KPP] hasonlóan »fölülreprezentáltak« – csakhogy mivel velük szemben nem mozdult a gyűlölet, a kirekesztés, nincs »antiarmenizmus«, nincs örményellenes vérvád – ők (általában) nemigen tolódtak balra”.¹⁸ A valóság ezzel szemben az, hogy az örményekkel szembeni türelmetlenség verbális és fizikai kifejezése, az örményellenesség¹⁹ hosszú múltra tekint vissza

¹⁴ Idézi Nagy Pál: Armenizmus. Örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben. *Baranya. Történelmi közlemények*. VII–VIII., 1994–1995. 221–230.

¹⁵ Pál, 2007. 92.

¹⁶ Idézi Kovács Bálint az ebben a szellemiségben tett gyakori kijelentéseket. Vö. Kovács Bálint: „Hajkakan spjurk.” Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében a 17–19. században. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Folyamatok és léthelyzetek – kisebbségek Romániában*. Kolozsvár: Kritérium – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2009. 21.

¹⁷ Tarján G. Gábor: Ahogy magukat nevezik – magyar örmények. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta historica*, 2017/141. 105–118.

¹⁸ Bodor Pál: Kivándorlunk a XXI. századba. 2. rész. Hazátlanok, honkeresőben. *Új Szó*, 1992. július 9. 5.

¹⁹ Bár az örményellenesség a 20. század egyik első népiirtásában csúcspodott ki az Oszmán Birodalomban, az örményekkel szemben táplált faji alapú gyűlölet nyelvi sajátosságai, az örményellenes diskurzus méltatlanul elkerüli a társadalomtudományok figyelmét, s ebből kifolyólag terminológiai nehézségekbe ütközik az, aki tanulmányozására vállalkozik. A maroknyi szakirodalom a jelenséget a leggyakrabban az armenofóbia kifejezéssel illeti, ez a terminus rögzült a diplomáciában is. A „fóbia” mindazonáltal viszolygást és félelmet jelent, ezért nem alkalmazható maradéktalanul az örményellenes diskurzusra. Stefan Ihrig *Justifying Genocide* című, az örményellenesség 19–20. századi németországi megjelenési formáit bemutató monográfiája az „Anti-Armenianism” kifejezéssel él, s jelen tanulmány is ennek magyar megfelelőjét, az örményellenességet használja. Vö. [N.n.]: *Armenophobia in Azerbaijan. Organized hate speech & animosity towards Armenians*. [H.n.], The office of the ombudsman of the Republic of Artsakh, 2019. 42., *Second interim report on the Azerbaijani atrocities against Artsakh population in September-October 2020. Stepanakert, October 18, 2020. Annex to the letter dated 21 October 2020 from the Permanent Representative of Armenia to the United Nations addressed to the Secretary-General*. Ref. no.: A=75/544-S/2020/1035. 14. <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/75/544> (Letöltés ideje: 2020. december. 30.), Ihrig, Stefan: *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler*. Cambridge, Mass.– London: Harvard University Press, 2016.

Magyarországon, egyidős az örmények tömeges magyarországi megtelepedésével.²⁰ Ahogy azt Pál Judit is megállapította: az „örmények komplex viszonyban álltak a többi népcsoporttal, ez a viszony nem ritkán konfliktussal volt terhelt”.²¹ Az örményellenes erőszak egyik első emléke az 1712-es évből származik, amikor Beszterce szász közössége a pusztító pestisjárvány behurcolása és terjesztése vádjával elűzte a város örmény lakosságát.²² Pál Judit figyelmeztet: az örmény kereskedők nemkívánatos konkurenciát jelentettek a helyi gazdaság életében hagyományosan vezető szerepet betöltő érdekközösségek számára, ebben rejlett üldöztetésük valódi oka.²³ Az örmények erdélyi helyzetét ekkor Oxendio Virziresco örmény katolikus püspök a zsidók sorsához hasonlította a besztercei főbírónak írt levelében: „Hallottam Izraelnek Egyiptomból való kimenetelét és hallom az örmény népet Beszterczéről: mind a két nép nyomorúságos-terhes helyről távozott”, majd az örményekkel szembeni gyűlöletről írt a város többségi lakosainak vonatkozásában.²⁴ Gyergyóban sem volt konfliktusmentes az örmények megtelepülése, ahol a székely–örmény ellentét a kezdeti „[c]sipkelődés, bosszantás” után erőszakba fordult, s „már-már komolyra forduló gyűlölködést” eredményezett Gyergyószék történetírója szerint. A „Nemes Gyergyószékbe telepedett örmény Compagnia Birája, Esküttei és Vénei” 1733-ban panasszal fordultak gróf Haller János gubernátorhoz, amiért a szék megtiltotta a kútásást, a templomépítést, sőt, a 8 óra előtti piaci árusítást az örmények számára. A compagnia azzal fenyegette meg a kormányzót, hogy készek elhagyni Gyergyót, így végül sérelmeik orvoslásra kerültek. Gyergyószék történetírója, Kölönte Béla 1910-ben megjegyezte azonban, hogy a „közszekelyek felfogásából” nem tűnt el maradéktalanul az örményekkel szemben táplált gyűlölet az évszázadok során.²⁵ A legkorábbi örményellenes diszkriminatív kormányzati intézkedéseket az 1690-es évek erdélyi országgyűlésein

²⁰ A történeti hagyomány ezt az 1672. évhez köti.

²¹ Pál Judit: Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században. In: Kovács Bálint – Óze Sándor (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007. 79.

²² Pál, 2007.

²³ Pál Judit: Az erdélyi örmények a betelepéstől a beilleszkedésig. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Ararától. Örmény kultúra a Kárpát-medencében.* Budapest – Lipcse: Budapesti Történeti Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár – Leipziger Universitätsverlag, 2013. 9–16.

²⁴ Idézi Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700–1900.* Első Kötet. Szamosújvár: Aurora Könyvnyomda, 1901. 8.

²⁵ „A nyomorgó székely irigységgel néz be a jómodu örmény udvarába, [...] s kiül szemére az a lenézés, az a mélységes bántó, bosszantó ócsárlás, amely a tönkrement mágnás szeméből szokott a meggazdagodott zsidó bankár felé villanni. [...] Az egyes eltévelyedése[k]ért az egész örménységet teszi felelőssé és bántja a székely; a tisztességes kereskedésben is csalást lát, sőt általánosít a faj származásának a rovására. [...] És ez a balga hit, ez a lappangó gyűlölködés nem tűnt el teljesen a közszekelység felfogásából ma sem, amikor hál’ Istennek már csak a templomban szólal meg apái nyelvén az örmény...” Vö.: Kölönte Béla: *Gyergyó*

vezették be Erdélyben: 1692 szeptemberében az „örmények közönségesen” 2000 aranyforint különadót voltak kötelesek megfizetni,²⁶ míg 1697 márciusában a tor-dai országgyűlés megtiltotta a pálinkafőzést a „kereskedő rendek, ráczok, sidók, örmények és akárminémű rendek” számára.²⁷ Később az 1807. évi országgyűlés a zsidókat és örményeket teljesen eltiltotta a borkereskedelemről.²⁸ Az örményellenességnek volt tehát diszkriminatív jogi megnyilvánulása éppúgy, mint tömeges fizikai kényszerítésben, üldöztetésben való kiteljesülése. A továbbiakban az idegengyűlölet különböző megnyilvánulásairól – az örményellenességről és az antiszemitizmusról – mindazonáltal mint diskurzusról, az etnikai alapú kirekesztés nyelvi kifejezésformáiról lesz szó. Kísérletet teszek annak bizonyítására, hogy az örményekkel szembeni negatív előítéletek és sztereotípiák, az örményellenes diskurzus pártszimpátiától és társadalmi rendtől függetlenül általánosan elterjedt volt a dualizmuskori magyar társadalomban. A tanulmány fényében új megvilágításba kerül az örmények integrációtörténete, a békés együttélés sikertörténetének ragyogó narratívájára rávetül a kirekesztés és a megbélyegzés árnyéka. Hangsúlyozottan szeretném mindazonáltal aláhúzni, hogy a magyarországi örményellenesség nem vált általános és tömeges, faji alapú gyűlöletté és gyilkos ideológiává, az antiszemitizmussal így, ebben a jelentéstartományban össze nem mérhető; az örmény- és zsidóellenes diskurzusokat csupán a nyelvi kifejezésformák szintjén vetem össze.

Tanulmányom egyik fő hipotézise szerint az örmények sikeres és átfogó integrációjának értelmezéskeretét hagyományosan alkotó, feljebb már említett tényezők (nyelvtudás, katolizáció, kis népességszám etc.) önmagukban nem szolgálnak kielégítő magyarázattal az örmények asszimilációjára, e folyamat teljes körű megértéséhez elengedhetetlen az idegenellenes türelmetlenségben fogant örményellenes diskurzust is feltárnunk. Ennek tükrében új értelmet nyer az *armenizmus* nemzeti mozgalma és az örmény kulturális élet kulcsszereplőinek örménymagyar önazonosságot hirdető identitásképző szerepvállalása, a többségi társadalom szemében való tetszelgés is.

Módszertanát tekintve tanulmányom a kritikai diskurzuselemzés, s azon belül a diskurzustörténeti megközelítés eszköztárát alkalmazza, amelynek alapjait Ruth Wodak és Martin Reisigl fektették le *Diskurzus és diszkrimináció: a rasszizmus és antiszemitizmus retorikája* című kötetükben.²⁹ E lingvisztikai megközelítés irodalma túlnyomórészt a totalitárius rendszerek kommunikációs és beszédtechnikai

története a kialakulástól a határország szervezéséig. (Tekintettel a nemzetiségi kérdésre.) Gyergyószentmiklós: Kossuth Nyomda Könyvsajtója, 1910. 132–133.

²⁶ Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. XXI. k. 1692–1699. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1898. 125.

²⁷ Szilágyi, 1898. 289.

²⁸ *Az ország-gyűlésének írásai. Acta Comitiorum*. Buda, 1807. 290.

²⁹ Reisigl, Martin – Wodak, Ruth: *Discourse and Discrimination: Rhetorics of racism and anti-semitism*. London – New York: Routledge, 2001.

sajátosságait vizsgálja, különös hangsúllyal a rasszizmus diskurzusára, amely a szerzőpáros megfogalmazásában „különböző és néha ellentmondásos doktrínák, vallásos hiedelmek és sztereotípiák halmaza, s így egy szinte megváltoztathatatlan, pszeudokauzális kapcsolatot létesít a – meglehetősen koholt – biológiai (genetikai és fenotipikus), társadalmi, kulturális és mentális jellemvonások között”.³⁰ Jelen tanulmány a kritikai diskurzuselemzés szerteágazó módszertani eszköztárából elsősorban az úgynevezett *overwording* elemzést alkalmazza, amely az adott szövegtest szóismétléseit vizsgálja. A vizsgált korpusz kulcskifejezéseinek repetitív előfordulása ugyanis „a realitás egy bizonyos aspektusába való belefeledkezést mutat, amely az ideológiai küzdelem fókuszára engedhet következtetni”.³¹ A nyilvánosságban rögzült, újra és újra elisméltelt előítéletek és sztereotípiák kutatása kulcsfontosságú szerepet tölt be a rasszizmus nyelvészeti és szociálpszichológiai kutatásában, hiszen az eltérő etnikai/nyelvi/vallási csoportok közötti társadalmi kapcsolatok – nem csupán retorikai, de – kognitív folyamataira, a rasszizmus individuális és csoportos kialakulásának és fenntartásának folyamatára is fényt vetet.³² Bindorffer Györgyi meghatározása szerint a sztereotípiák „általánosított mentális képek egy adott csoportról, illetve annak tagjairól, a tagok személyiségjegyeiről vagy testi megjelenéséről alkotott sémák. A sztereotípiát előállító vagy használó szerint az egész csoportra jellemző tulajdonságok, általánosító jellegű benyomások, elképzelések összessége; lényegét tekintve absztrakt kognitív reprezentáció”.³³ Ezzel szemben a rokonértelmű *előítélet* kifejezés a túláltalánosított, negatív jelentéstartamú feltevételezésekre vonatkozik, elfogultságokra alapozott véleményalkotás és kifejezés.³⁴ Tanulmányom forrásai a hírlapok és más periodikák különböző publicisztikáitól (karcolatoktól, véleménycikkektől, tárcáktól és tudósításoktól) a közmondásokon

³⁰ Reisigl – Wodak, 2001. 10.

³¹ Fairclough, Norman: *Language and power*. New York: Routledge, 1989. 115.

³² L. Condor, Susan: 'Race stereotypes' and racist discourse. *Text. An interdisciplinary journal for the study of discourse*. Special issue. Discourse, racism and ideology. 1988/1–2. 69–89.

³³ Bindorffer Györgyi: Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Budapest: Balassi Kiadó, 2006. 13. Uta Quasthoff meghatározása ezen felül azt is hangsúlyozza, hogy a „sztereotípiák jellemzően a társadalmi tudat egy eleme, az adott kultúrában széles körben elterjedt” képzet. Vö. Quasthoff, Uta: Linguistic Prejudice/Stereotypes. In: Ammon, Ulrich – Dittmar, Norbert – Mattheier, Klaus J. (szerk.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society/ Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Vol. I. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1987. 786.

³⁴ Átfogó módszertani ismertetésre jelen tanulmány terjedelmi keretei között nincs lehetőség, ezért itt egy korábbi tanulmányomra és az abban foglalt metodológiai ismertetőre kényszerülök hivatkozni: Kránitz Péter Pál: Gyarmati és humanitárius eszmék határán: a menekültügy a magyar és a nemzetközi politikai diskurzusban az első világháború után. In: Kránitz Péter Pál – Öze Sándor (szerk.): *Határ menti területek, migráció a XIX–XX. században, tekintettel a XVII–XVIII. századi előzményekre*. Budapest: Szent István Társulat, 2019. 305–368.

és politikai beszédeken át egészen a szépirodalmi művekig terjednek. Az örményellenes előítéletek irodalmi kifejezőmódjainak átfogó, narratív és forráslemező vizsgálatára jelen keretek között nincs lehetőségem, mégis fontosnak tartottam rövid, vázaltszerű bemutatásukat, ugyanis az irodalmi rasszizmus a faji alapú előítéletek egyik jelentős közvetítője lehet a társadalomban.³⁵

Az örményellenes diskurzus sztereotípiái

Az antiszemita diskurzushoz hasonlóan az örményellenesség is bizonyos *sztereotípiákban* kristályosodott ki, amelyek a diskurzus beszédtechnikai elemeinek szókincsbeli súlyozásával – avagy az *overwording* módszertanával – ragadhatók meg. Vizsgálódásaim során az örményellenes sztereotípiák következő típusait sikerült azonosítanom:

- 1) gazdasági tevékenységgel kapcsolatos sztereotípiák: kereskedelmi monopóliumhelyzet, uzsoráskodás, kapzsiság és hazugság;
- 2) zsidó tulajdonságok;
- 3) parazitaság (dehumanizáció);
- 4) fajelméleti megkülönböztetés;
- 4) hazafiatlanság és szeparatizmus vádja: a népiértés relativizálása.

A továbbiakban e fenti sztereotípiák megnyilvánulási formáit ismertetem a dualizmuskori magyarországi nyilvánosság különböző kommunikációs szintereit, periodikákat, nyomtatványokat, közmondásokat és parlamenti felszólalásokat vizsgálva. Céloom annak bemutatása, hogy az örményellenes sztereotípiák átfogó társadalmi beágyazottsággal bírtak a kor nyelvi kultúrájában, ezért nem korlátoztam vizsgálódásaimat egy-egy forrás csoportra vagy beszédközösségre. Annak érdekében, hogy az elemzésben foglalt állításokat empirikus adatokkal is alátámaszthassam, két periodika – az önmagát független, konzervatív napilapként meghatározó *Budapesti Hírlap*, valamint a korszak talán legmeghatározóbb kulturális hetilapja, az *Ország-Világ* – az ezredfordulót keretező tíz évfolyamát vettem szisztematikus elemzés alá, eredményeit külön alfejezetben közlöm.

³⁵ Az irodalmi antiszemitizmussal kapcsolatban Mark H. Gelber mutatta ki, hogy az nem egyenlő az irodalmi művekben megjelenő antiszemita kijelentésekkel, hiszen a zsidó származású személyek sztereotip ábrázolása már önmagában az antiszemitizmus előítéleteit erősíti az olvasóban. Vö.: Gelber, Mark H.: What is Literary Antisemitism? *Jewish Social Studies*, 1985/1. 1–20.

Gazdasági tevékenységgel kapcsolatos sztereotípiák

Az örményellenes diskurzus talán legmeghatározóbb sztereotípiája az örmények vélt gazdasági monopolhelyezete volt. E beszédtechnikai elem nem csupán kulturális, nyelvi és vallási értelemben határozta meg a kisebbségi közösséget a többségi társadalommal szemben, hanem különálló gazdasági érdekközösségként is, ezáltal hosszútávon és minőségileg befolyásolta örmények és magyarok kapcsolatát. A magyar nemzeti identitás egyik meghatározó eleme ugyanis a korban a földhöz és a földműveléshez kötődött – az aszódi társadalom 19. századi kapcsolati hálóját kutatva Bozó-Szücs Diána mutatott rá, hogy a foglalkozás sokszor még az anyanyelvénél is fontosabb identifikációs tényező volt, „a kézművesek és kereskedők, valamint a földművesek csoportja egymás irányába zárt csoportok voltak”.³⁶ A gazdasági tevékenységkör a 19. század rendi töről fakadó társadalmi szerkezetének egyik legjelentősebb rendező elve volt s komoly erkölcsi vonatkozással bírt. Amint arra Klement Judit is rámutatott: a „hierarchiában gondolkodás a foglalkozások »presztízsében« is tetten érhető volt, így lett a kereskedelem lenézett foglalkozásként a »magyar alkathoz« nem illő tevékenység”.³⁷ A kereskedők érdekeit a 19. századi magyar nyilvánosságban rendre szembeállították a „nép” és a „haza” érdekeivel. Horváth Mihály címzetes püspök, a Magyar Történelmi Társulat majdani elnöke mindezt így fogalmazta meg: a „kereskedő vagy kalmár és uzsorás csaló, körülbelül egyet tón, [...] s a közvélemény szerint oda ment ki annak minden törekvése, hogy a népet minél inkább kifoszthassa. Igaz, hogy e véleménynek volt némi alapja, mert a zsidók, rácok és örmények, kik az ország némelly részein majdnem kizárólag üzték a kereskedést, valóban nem menthetők fel minden vád alól”.³⁸ A foglalkozásbeli különállást Bartalics Imre főszolgabíró a székelyek esetében is megfigyelte: az „iparűzést, kereskedést méltóságán alóli foglalkozásnak tartotta s tartja részben még ma is, mely csak zsidónak, örménynek való. Megmaradt a primitív földművelés és állattenyésztés mellett s e kettőből tengeti nyomorúságos életét”.³⁹ Mindennaposak voltak a Klement Judit által idézett szellemiségben született kijelentések: „Maradjon a gseft az örménynek meg a zsidónak meg a görögnek”

³⁶ Bozó-Szücs Diána: *Egy 19. századi lelkészválasztási vita társadalomtörténeti aspektusai*. Doktori (PhD) értekezés tézisei. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, 2020. 5.

³⁷ Klement Judit: A 19. század végi gazdasági elit és a „nemzet”. In: Cieger András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest: Atelier, 2009. 170.

³⁸ Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedés története Magyarországon az utolsó három század alatt*. Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1840. 46. A majdani kiskükküllői főispán és a román törvényhozás szenátora, L. Gyárfás Elemér így írt a hagyományos moldvai kereskedelmi viszonyokról: „a nagyobb kereskedői házak azonban a görök[sic!], örmények és zsidók tulajdonát képezték.” Vö. L. Gyárfás Elemér: A romániai zsidókérdés. *Katolikus Szemle*, 1903/10. 1079.

³⁹ Bartalics Imre: Közgazdaság. Csík-Ménaság székelyei. *Hazánk*, 1901. június 9. Érdemes itt megjegyezni, hogy az örmények és zsidók vélt pénzügyi leleményességének megállapítása

– írta a *Budapesti Napló* publicistája.⁴⁰ Széles körben elterjedt nézet szerint ugyanis a zsidók és örmények a kereskedelmi szektort egészében kisajátították önmaguk számára,⁴¹ s az abból származó profitot kamatoztatva rátelepedtek a pénzügyi szektor, a bankok és hitelintézetek vezető pozícióira, s ezáltal gazdasági monopolhelyzetet alakítottak ki önmaguk és „fajtársaik” számára.⁴² Báró Orbán Balázs író, országgyűlési képviselő szerint az örmények „szétterjedtek [...] az ország minden városába; mivel pedig a magyar földművelő, kereskedéshez nem értő s azt balul lenéző nemzet volt, ők a kereskedést csaknem mindenütt kezeikbe véve felgazdagodtak, meglépesedtek, mint a székely mondja, új hazájoknak sok édes mézít betakaríták”.⁴³ Erre utalt gróf Zselénszky Róbert, a Nemzeti Párt képviselője, császári és királyi kamarás is 1901-ben, amikor a gazdasági szövetkezetek felállítása mellett érvelt a parlamentben: eddig „a pénzügy, a kereskedelem nálunk majdnem kizárólag zsidók, örmények által kezeltetett, úgyannyira, hogy szálló igévé vált, miszerint nem másnak való mesterségek ezek”. Hozzátette, a szövetkezetek azért is kívánatosak, mert ezek „kebelében neveltetik egy bankügyletekkel,

nem minden esetben bírt negatív konnotációval, olykor épp ellenkezőleg, pozitív tulajdonságként jelent meg.

⁴⁰ Vö.: Th.: Teck et Co. *Budapesti Napló*, 1902. október 8. 4. Mindazonáltal előfordult, hogy a jövedelmező gazdasági ágazatot népszerűsítették a magyar lakosság körében is. Az *Ellenzék* „Ébresszük a nemzeti önbizalmat példákkal” című tárcája 1885-ben a kereskedelemre buzdította a magyar lakosságot: „No annak örvendek, mondom, hogy magok is kezdenek árulni s nem engedik mind a zsidónak, mert ez jó jövedelmet hoz amellest, hogy nem kerül oly nagy fáradságba, mint más nehéz munka. [...] Nem is fog itt zsidó meg örmény elszaporodni, gondolám, ha ti ily életrevalók vagytok!” L. Salamon dr.: Szent László. Ébresszük a nemzeti önbizalmat példákkal. (Vége.) *Ellenzék*, 1885. szeptember 22. 1.

⁴¹ Filep Tamás Gusztáv hívta föl a figyelmemet arra, hogy az 1735-ös, Szegedinác Péróról elnevezett „lázasadás” irodalmából és forrásaiból arra lehet következtetni, hogy a békésszentandrásai és környéki parasztfelkelők az „örmény”-t nem etnikum megjelölésére használták, hanem az érdekeikbe ütköző tevékenységet folytató délvidéki és balkáni marhakereskedők gyűjtőneveként, foglalkozásnévként, s hogy erre talán más példákat is találhatunk. Ez a kérdés tehát további kutatásokat igényel.

⁴² A *Budapesti Hírlap* publicistája 1893-ban egy fiktív parlamenti tudósítással élcelődött az örmények gazdasági-politikai érdekérvényesítő erején. Miljanov Márkó montenegrói vajda budapesti látogatása során Wekerle Sándor miniszterelnök eszerint azt kérdezte a balkáni méltóságtól: „Hogy tetszik a magyar parlament?” Mire a vendég azt válaszolta: „Igen szép volt... Az ember az Ararát hegyére képzei magát...” Az értelmezés sem maradt el: „Éppen Issekutz beszélt, az egyik örmény, utána Lukács Béla miniszter duplikázott, a másik örmény, a jegyzői székéből lángoló szemmel kísérte a vitát Molnár Antal, a harmadik örmény, izgatottan közbekiabált a kis Papp Géza, a negyedik örmény. Hja, nevezetes örmény-kérdés hánykolódott a szőnyegen: a vándoriparól és házalásról szóló törvényjavaslat.” [N.n.]: A hegyi sas vizitje. *Budapesti Hírlap*, 1893. november 7. 4.

⁴³ Megjegyzendő mindazonáltal, hogy a szerző e fenti sorokon túl többnyire pozitív véleményének adott hangot a magyarországi örmény diaszpóra tagjaival szemben. Vö. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. II. Pest: Panda és Frohna Könyvnyomda, 1869. 75.

kereskedelemmel foglalkozó és nem kizárólag a két előbb megnevezett fajból ki-kerülő ifjúság és ez meg fogja szüntetni a fentidézett két csoportnak eddigi monopóliumát bank és kereskedelmi ügyekben”.⁴⁴ Zselénszky felszólalása nagy visszhangot keltett a korabeli nyilvánosságban. A *Pesti Hírlap* vezércikkét szentelt a kérdésnek. Üdvözölte Zselénszky törekvéseit, azonban figyelmeztetett: „amikor a szövetkezeti eszme mellett és a kereskedelem ellen beszél, a zsidók és örmények pénzügyi uralmának a megtöréséről szól. Ez már nem közgazdasági politika, ez már osztálybeli reakció”. Hozzátette továbbá, hogy most először került szóba a parlamentben a zsidóság gazdasági monopóliuma mellett az örmények kiváltságos helyzete, ám a szerző szerint félrevezető lenne azt gondolni, hogy ez a zsidók és örmények „vérbeli hajlandóságából” fakad, valójában a magyar főurak földhözragadt és idejétmúlt gazdasági szerepvállalásából eredeztethető. „Zselénszki az örményt erdélyi zsidónak és a zsidót magyarországi örménynek fogja föl s mind a kettőnek qualitativ bűnéül tudja be a pénz és a kereskedelem lefoglalását. Holott ha így volna is, az csak történelmi okokból előállott okozat és abszolúte nem függ össze sem a zsidók, sem az örmények vérbeli hajlandóságával, ahogy nem a vérbeli diszpozíció teszi, ha a főrendiház született urai nagybirtokosok és a mezőgazdasági irányban vannak jobban érdekelve”⁴⁵ – írta a *Pesti Hírlap* vezércikke. Széll Kálmán a Szabadelvű Klubban tréfás megjegyzéssel próbálta csorbítani a Zselénszkyt ért bírálatok életét: „No, de valami koncessziót mégis tett Zselénszki gróf. Tudniillik nemcsak a zsidókat említette, hanem az örményeket is.” Egy párttársa mindezt a következőkkel egészítette ki: „még az együttemlítésben is van koncesszió [...] azaz inkább megbecsülés – szólt az izraelita párttag, – hogy a gróf előbb említette a zsidókat s azután az örményeket”.⁴⁶ A gazdasági/pénzügyi monopóliumhelyzet képzetével szorosan összefonódtak a kapzsiság és a ravaszság sztereotípiái az örményekkel szemben, ott visszhangzottak a kisebbségi kérdést övező politikai diskurzusban a hosszú 19. század során.⁴⁷ Az *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*

⁴⁴ LXXVI. országos gyűlés. 1901. március 22-én. In: *Az 1896. évi november 20-ára hirdetett Országos Főrendi Házának Naplója*. V. kötet. Hiteles kiadás. Pest, Pesti Könyvnyomda-részvénytársaság, 1901. 110–111.

⁴⁵ [N.n.]: A főrendi reakció. *Pesti Hírlap*, 1901. március 23. 1–2.

⁴⁶ [N.n.]: Széll Kálmán a zsidó örmény monopóliumról. *Pesti Hírlap*, 1901. március 24. 3. Nem csupán a hazai örménységgel szemben élt a gazdasági nyereszkezdésből szerzett gazdasági monopóliumhelyzet sztereotípiája. György Aladár *A Föld és Népei* című, ötkötetes, „népszerű földrajzi és népismereti” kézikönyvében a kis-ázsiai örményeket és görögöket mint rendkívüli befolyással rendelkező, kereskedő népcsoportot ábrázolta: e „két nép, a görög és az örmény, uralkodik valósággal Kisáziában a törökök túlnyomó nagy száma daczára.” L. György Aladár: *A Föld és Népei. Népszerű földrajzi és népismereti kézikönyv*. Harmadik Kötet. Ázsia és Ausztrália. Budapest: Franklin Társulat, 1906. 31.

⁴⁷ A nemzetiségekkel szemben vallott önnön előítéleteit Berzenczey László egykori székelyföldi kormánybiztos, országgyűlési képviselő 1869-ben a következőképp összegezte: „a románok ellenséges politikát űznek, s czinyemintyesok; a szászok köpenyforgatók, s circumspectusok;

vonatkozó szócikke jól szemlélteti az orientalista-rasszista világnézet⁴⁸ beágyazottságát a kor közgondolkodásában: „a kaukázusi népcsaládhoz tartoznak, idomos termetű, izmos testű, barna hajú, olajszinű, tüzes szemű [...] tudatlanok és babonáskodásra hajlandók. Főszenvedélyök mindazáltal a pénzszerzés és az erre vezető kereskedés, noha marhatenyésztéssel örömet foglalkoznak”.⁴⁹ Rendre visszatérő szereplője volt a pénzéhes örmény kereskedő a dualizmuskori magyar lap- és szépirodalomnak. E tanulmány kronológiai keretét megelőzően az 1850-es évek önkényuralmi rendszerében az is előfordult, hogy a központi cenzúra kiszűrte a szerbekkel szembeni előítéletességet, de az örményekkel való élcelődést ösztönözte: Jókai Mór *A kalmár és családja* című kisregénye eleinte ugyanis *A görög és családja* címet viselte, amelyet azonban a következő indoklással utasítottak el: „Mi jutott az úrnak eszébe? Kifigurázni a rácokat, akik az osztrákoknak hűséges fegyvertársai voltak! [...] No persze! A kutyánkat tegyük bolonddá! Ez a komikus alak nem maradhat görögnek. Ha azt akarja [a] szerző, hogy a munkája megjelenjen, írja azt címnek: »Az örmény és családja.« Az szabad volt. Az örmények nem voltak az osztrákok fegyvertársai.” Végül kompromisszumos megoldásra jutott: a *kalmár* általánosító halmazfogalmát használta.⁵⁰ A *Vasárnapi Újság* 1869 novemberében „Képek a Kaukázusból” címmel közölt esszét, amelyben az örményekről mint „szerfelett nyereségvágyó és vastag nyakú önző” népeiségről írt. Hozzátette: ami a „gscheftelés” illeti, „a Kaukázon tuli tartományokban még a zsidó sem állja ki vele a versenyt”.⁵¹ Kardos Árpád, az Országos Kertészeti Egyesület titkára ázsiai

az örmények igen járnak a vagyonyszerzés után; a zsidók uzsorások; a cigányok hazugok.” L. [N.n.]: Berzenczey fáklászenéje. *Pesti Napló*, 1869. november 7. 3.

⁴⁸ Az orientalizmus Edward Said meghatározása szerint faji és civilizációs megkülönböztetések alapuló világlátás, „a Kelet meghódítását, átformálását és a felette való uralom megszerzését célul kitűző nyugati viselkedésminta”. Vö. Said, Edward W.: *Orientalizmus*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2000. 12.

⁴⁹ Armenia lakosai. In: Török János – Pollák Nep. János – Laubhaimer Ferencz (szerk.): *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*. Pest: Szent István Társulat, 1861. 984–1003. A babonás hiedelmek az *Orvosi Tár* című periodikában is megjelentek „A’ gyógytudomány’ állapotja Konstantinápolyban” c. könyvismertetőben is: „Néhány kevés görög orvos rendes iskolai pályát végzett ugyan, de mind ezek, mind az egyéb ott élő európaiak a’ görög, örmény és zsidó kuruzslók’ sokkal nagyobb divatjának kénytelenek engedni.” Vö. [N.n.]: A’ gyógytudomány’ állapotja Konstantinápolyban. *Orvosi Tár*, 1831/9. 284.

⁵⁰ Előszó. In: Jókai Mór: *A kalmár és családja*. Magyar Elektronikus Könyvtár. <http://mek.niif.hu/00700/00705/html/kalmar.htm> (Letöltés ideje: 2020. november 20.)

⁵¹ [N.n.]: Képek a Kaukázusból. 1. Egy tatár város. *Vasárnapi Újság*, 1869. nov. 21. 16/47. sz. 643–644. A *Nemzeti Újság* tárcája is hasonló tulajdonságokkal ruházta fel a törökországi városok örmény „típusát”: „igazi levantinus: ravasz, hízelkedő, kapzsi és jellemtelen. Egyetlen gondolata és törekvése a pénzszerzés. A legszivtelenebb uzsorások, kik a népet csontig kiszípolozták, az ő soraikból kerültek ki. De tehetségesek és alkalmazkodó képességük révén a szultánok alatt magas állásokra is tudtak emelkedni, sőt mint orvosok és ügyvédek az utóbbi félszázad alatt egész Törökországban az első helyen állottak.” Vö. [N.n.]: Egy nép, melyet nem ismerünk. *Nemzeti Újság*, 1920. január 3. 1.

útleírásában kijelentette: a „keleti örmények sok mindenre kaphatók, pénzéhes, alacsony gondolkodású népfaj, amely egy piaszterért az apját megöli. [...] Mennyivel különb ezeknél a keleti zsidó és még a moszlem is, pedig az örmények keresztények”.⁵² Pröhle Vilmos turkológus, aki 1895-ben személyesen is megtapasztalta a Konstantinápolyban fellángoló örményellenes indulatokat, így írt a nyugat-örményekről: az „örmény és a görög kereskedő híjával van mindazoknak a rokonszenves vonásoknak, melyek a törököt jellemzik, persze nem csak a kereskedő, hanem a nép is. Az örmény vagy görög kereskedőnél érzékeny lelkiismeretről, kedélybeli finomságról, jellembeli kényességről nem igen lehet szó”.⁵³ Hasonlóan vélekedett Kégl Sándor irodalomtörténész is teheráni tartózkodására emlékezve: a „persiai örmények époly, ha nem romlottabbak, mint a persák. Élelmességük és furfangjukról híresek, megbízhatlanságuk és semmiféle módtól vissza nem rettenő kapzsiságukért még maguktól a persáktól is csak megvetésben részesülnek. A pénzvágtyól elrútított arcuk miatt sósoknak (nemeki) csúfolják őket a persák”.⁵⁴ Vértesi Károly, a Bács-Bodrog Megyei Irodalmi Társaság alapító elnöke konstantinápolyi útirajzában a zsidó kereskedőkkel állította szembe az örményt: az „örmény, úgy látszik, a zsidónál is jobban van a kereskedésre teremtve. Egyik Rothschild mondta egyalkalommal: »A világ összes örményei és zsidai, ha egy tőzsdére kerülnének, a zsidók pénze rövid idő alatt az örmények zsebébe kerülne.« Annyi igaz, hogy a fillért fillerre gyűjtik, érdekkörük megóvása tekintetében nagy a vetélkedés közöttük. Némelyiküket a birvagy ördöge szállja meg.”⁵⁵ Vadnay Károly, a *Fővárosi Lapok* szerkesztője, az MTA, a Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság tagja, országgyűlési képviselő a firenzei kereskedők példáját hozta fel a kereskedelem lekicsinylése elleni érvként a parlamentben elmondott gazdaságpolitikai beszédében: „a kismesek is lenézték a kereskedést, átengedve azt teljesen izmaelitának, görögnek, németnek, örménynek és zsidóknak, szidva aztán valamennyiüket, ha e jövevények az eldobott szárnyas aranykerék buzgó forgatása mellett jól meggazdagodtak”.⁵⁶ Nem csupán az ázsiai örményekkel szemben élt a kapzsiság vádja,⁵⁷ a magyarországi örmény közösséget is rendre nyereségvágyra, pénzéhségre

⁵² Kardos Árpád: Beled el Malhun. Utirajz. I. *Pesti Hírlap*, 1912. május 19. 75.

⁵³ Pröhle Vilmos: *Napkeletről*. Budapest: Stádium Ny., 1922. 206. Almásy György a teljes közép-ázsiai régió kereskedőit „kapzsi perzsa vagy örmény” kalmárokként ábrázolta. L. Almásy György: *Vándor-utam Ázsia szívébe*. Budapest: K. M. Természettudományi Társulat, 1903. 626.

⁵⁴ Kégl Sándor: Teheráni emlékek. *Magyar Szalon*, 1889–1890/2. 440.

⁵⁵ Vértesi Károly: A nagy bazárban. (A nők vására.) *Ország-Világ*, 1901. július 7. 528.

⁵⁶ 1885. február 13. 71. országos ülés. In: *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Negyedik kötet. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvény-társaság, 1885. 124.

⁵⁷ Magyarországon is forgatták Adolf Strauss német tábornok *Das Osmanische Reich* c. könyvét, amely a *Budapesti Szemle* ismertetője szerint szembeállította „keleti szövetségeseink”, a törökök jellemét az örményekével: „nagy szeretettel foglalkozik az oszmán törökkel, annak vonzó egyéniségével, mely élénk ellentétben áll az örmények és görögök furfangos, kapzsi

való hajlammal vádolták a nyilvánosság legkülönbözőbb szinterein. A *Fővárosi Lapok* publicistája szerint a zsidó származású kereskedők labdába sem rúghatnak Erdélyben: azért „nem veheti meg zsidó a lábát székely földön, mert ősi jogon ott van már – az örmény. A hol pedig örmény van, ott kivüle más emberfia rőföt, kupát nem forgat”.⁵⁸ Lukács László örmény származású miniszterelnökkel szemben a kapzsiság vádja nem csupán mint egyéni minőség fogalmazódott meg a *Népszava* hasábjain 1913 nyarán: „az ilyen kapzsi örményt természetesen örömmel töltheti el rablóhadjáratának pénzügyi sikere”,⁵⁹ míg az *Előre* publicistája „ravasz és minden hájjal megkent örmény”-ként emlegette a politikust.⁶⁰ A *Szatmárvármegye* is ezzel érvelt a kormányfővel szemben: „a többség [...] egyáltalán nem törődik azzal sem, hogy a ravasz örmény utálatos uralma véget ér”.⁶¹ A kapzsiság mellett az örményellenes diskurzus egyik központi eleme az uzoráskodás vádja volt, amely hangsúlyos szerepet kapott az örményellenesség egyik legkorábbi, általam ismert írásos emlékében, Révai Miklós 1803. évi, Mártonfi József erdélyi püspöknek írt levelében. A piarista nyelvész ebben kijelentette: „Valami Zsidó, Örmény, Rátz, és Német pénzfosztó s vérszopó uzsora, és fősvénység, lehet a Magyar Világon : annak a lángja mind itt vagyon Pesten.”⁶² Ebben a rövid idézetben megjelennek az örményellenes előítéletek leghangsúlyosabb elemei: az uzoráskodás vádja, a kapzsiság jellemvonása, s ezek fokozása a vérszopó és pénzfosztó jelzőkben.⁶³ Révai sorai a következő mintegy másfél évszázadban rendkívüli népszerűségnek örvendtek, előszeretettel idézte a magyar sajtó, így a *Hazánk* 1858-ban, a *Magyar Sion* 1878-ban, a *Katolikus Gimnázium* 1892-ben, a *Vasárnapi Újság* 1907-ben, a *Katolikus Szemle* és az *Ellenzék* 1939-ben. A korabeli irodalom kedvelt szereplője volt az örmény uzorás, aki kizsákmányolja a magyar parasztot: „Ha pénz kellett, adott az örmény (zsidónál rosszabb hírük kelt ezért) vagy ha nem adott

természetével”. Vö. Bán Aladár: Strausz Adolf könyvei keleti szövetségeseinkről. *Budapesti Szemle*, 1918/498. 470–478.

⁵⁸ Vö.: Szikulus: Dilettáns fotográfiák. II. Issekutz Győző. *Fővárosi Lapok*, 1893. június 27. 1402. Itt megjegyzendő, hogy a pénzügyi/gazdasági leleményesség nem minden kontextusban bírt negatív konnotációval.

⁵⁹ [N.n.]: Öröm és büszkeség. *Népszava*, 1913. június 13. 3.

⁶⁰ [N.n.]: A magyarországi politikai küzdelem története. *Előre*, 1913. október 20. 6.

⁶¹ Vö.: [N.n.]: Lukács Munkában. *Szatmárvármegye*, 1912. augusztus 11. 1–3. A Lukács-kormány egyébként éppen egy pénzügyi szabálytalanságba bukott bele 1913 júniusában, amely nyomán Lukács máig mint „Európa legnagyobb panamistája” szerepel a történelmi emlékezetben. Vö. Szász Zoltán: Panama és kormány, 1912. *História*, 1995/3. 14–15.

⁶² Idézi: Bánóczy József: *Révai Miklós élete és munkái*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1879. 372.

⁶³ A mellékevek, a jelzős szerkezetek és a szóképek vizsgálata kiemelt jelentőséggel bír a kritikai diskurzus-elemzés szempontjából, hiszen gyakran ezek vetnek fényt egy-egy kifejezés vagy retorikai fordulat valódi mondanivalójára, teljes jelentéskeretére, „kódolják a beszélő érzelmeit, érzéseit, hangulatát és általános diszpozícióját”. Vö.: Reisigl – Wodak, 2001. 83.

– megígérte” – fogalmazott *A tajtékszívó* című tárca a *Budapesti Hírlapban*.⁶⁴ Tolnai Lajos *A nemes vér* című regényének egyik helyszínén, az almáshegyi kastély udvarán ott visszhangzott „a sok uzsorás örmény és zsidó kiabálása”, mialatt a környéken „már csak a zsidónak, meg az örménynek” volt pénze.⁶⁵ Pakots József író, országgyűlési képviselő *Tisztartó Piroska* című elbeszélésében explicite kijelentette: az „örmény volt az alsó Tisza-vidék uzsorása”.⁶⁶ Guglielmo Ferrero a török társadalomról szóló cikkében a *Pesti Napló* hasábjain az uzsoráskodást „szinte kizárólag az örmények monopóliuma”-ként írta le,⁶⁷ míg a *Zalamegye* „Politika és társadalom” című vezércikke a magyar társadalmat az adós-uzsorás kettősség jegyében osztotta fel: az „egyik rész pénzsóváran, ökölbe szorított kézzel üvölt és zajong, uzsoráskodik és fukarkodik, a másik kenetteljes hangon átkozódik örmény és zsidó ellen”.⁶⁸ Itt is, mint Tolnai Lajos regényében, a zsidó és örmény uzsorások egy dinamikus és eseménydús költői képre festve jelennek meg, az olvasóból kiváltott minél nagyobb hatás reményében öklüket rázzák, kiabálnak és zajongnak. A csalárdság vádja mintegy kötőanyagául szolgált a gazdasági monopóliummal és kapzsisággal kapcsolatos sztereotípiáknak.⁶⁹ Veress József antiszemita képviselő első parlamenti felszólalásában hosszasan lamentált a zsidóság vélt gazdasági nyereszkeiről, amelyek, véleménye szerint, a szervezett bűnözés táptalajául szolgáltak. Hozzátette: azt „szokták erre ellenvetésül felhozni a zsidók és a zsidóbarátok, hogy hiszen ezen családok velejárnak azon foglalkozással, melyet ők űznek: a kereskedéssel. [...] De lám, még ez ügyesebbet is legyőzte a zsidó, azaz még

⁶⁴ [N.n.]: *A tajtékszívó*. *Budapesti Hírlap*, 1916. január 22. 2.

⁶⁵ Vö.: Tolnai Lajos: *A nemes vér*. (1882) I. rész. *Kelet Népe*, 1941. május 15. 1–4., Uő.: *A nemes vér* (1882) III. rész. *Kelet Népe*, 1941. június 15. 14–15. Megjegyzendő mindazonáltal, hogy Tolnai esete sajátos, ő ugyanis mindennel és mindenkivel szemben kritikus volt.

⁶⁶ Pakots József: *Tisztartó Piroska*. *Ország-Világ*, 1905. december 24. 1046. Később, a két világháború között Móricz Zsigmondnál is megjelent az uzsorás örmény karaktere, aki „bérbe vette az egész falut, robotával, dézsmájával, földjével, adajával, marhájával”, míg Tersánszky Józsi Jenő Kossuth-díjas író így írta le a vidéki kiskirályok archetípusát: a város főjegyzőjét „Gáogh Károlynak hívták. Apja, nagyapja, öregapja is csupa kis sárhalmi, rőfös, szatócs, uzsorás örmény volt.” Vö.: Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor összevona szemöldökét (részlet). *Kelet Népe*, 1941. október 15. 12.

⁶⁷ Ferrero, Guglielmo: *A török társadalom felosztása III. Törökök és keresztények*. *Pesti Napló*, 1909. május 16. 7.

⁶⁸ [N.n.]: *Politika és társadalom*. *Zalamegye*, 1917. július 17. 1.

⁶⁹ A csalárdság sztereotípiája megjelent Horváth Mihály „kalmár és uzsorás család” jellemrajzában is, és teret nyert *A Hét* egyik 1905. évi esszéjében is: az „örmény ügyes, gaz, számít és mindenhez hozzáalkalmazkodik”. Versényi György 1914. évi tárcájában ennél tovább ment, *Kis Gerő András* című karcolatának főszereplője ugyanis egy csaló, tolvaj, gazember, akin egyedül az örmény fogott ki: „Gyűlöli is érte s gyűlöli benne az egész örménységet. Meséli is, hogy mikor a jó Isten a sok népeket teremtette, maradt egy kis anyag a cigányból is, a zsidóból is. Hogy ne menjen kárba, örményt gyúrt belőle.” *A Hét* tárcáját I. Paganel: *Krónika III*. Alkotmány a hó alatt. *A Hét*, 1905. november 5. 729. Versényi György tárcáját I. Versényi György: *Kis Gerő András*. *Szamos. Politikai napilap*. 1914/154. 1–2.

jobban tud csalni, mint az örmény és görög”.⁷⁰ Gyakori sztereotípa volt a hazugságra való hajlam a tárcairadalomban – Abonyi Árpád *A Hazug* című tárcájának főszereplője egy szélhámos kocsmáros, „dísznevén: a hazug Kristóf”. A „szőrös kis örmény” a narrátor leírása szerint a világ legnagyobb hazugja volt: „Hazudni sok ember tud a világon, – úgy hazudni, mint ez a fekete pófajú Kristófká, azonban senki sem tudott az egész világon, – erre akár mérget vettek volna a »Két korona« vidám vendégei. Egy-egy rikitőbb hazugsága valóságos közkincsé vált”.⁷¹

Zsidó tulajdonságok

Széles körben elterjedt az örmények tulajdonságainak, vélt jellemvonásainak a zsidókról kialakított sztereotip vonásokhoz való hasonlítása, azokkal összemérése, illetve azonosítása. A korszak egyik legbefolyásosabb földrajztudósa, Czirbusz Géza ki is jelentette: sok „tekintetben a zsidókhöz hasonlítják az örményt s a két nemzet történelmi elzüllése, politikai és vallási elnyomatása felfoghatóvá teszi e hasonlatosságot. Türelme, [...] nyelvek és kereskedelem iránti fogékonysága, érzékisége, fajához, vallásához való csökönös ragaszkodása, az életnek reális felfogása, csekély személyi bátorsága: a zsidókkal közösen birt jellemvonásai. [...] Egyben azonban eltérnek a zsidótól. A zsidó nem szereti a földet művelni”.⁷² Az *Athenaeum* hasábjain Szlávik Mátyás ismertette Theodor Linder történelemfilozófiai tanulmányát, miszerint a világtörténelem a folytonos alkalmazkodás folyamata, amely egy „psychikai jelenség és tartós alakjában egész népjellemeket alakít át. Ilyenek a zsidók és az örmények” – utalva a két népcsoportban felfedezni vélt

⁷⁰ 1884. október 23. 16. országos ülés. In: *Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Első kötet. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvény-társaság, 1884. 197.

⁷¹ Abonyi Árpád: *A Hazug*. *Pesti Hírlap*, 1907. április 4. 2. Vay Sándor egy későbbi tárcájában a köpönyegforgató Marczy bácsi dühbe gurul, amikor zálogjegy váltására kötelezik: „Hát mi vagyok én, zsidó, örmény, czinczár? Ki látott olyat, hogy nekem még rongyos kétszáz forintra adjon obligatiót az atyámfia. Soha ilyet! Phü... phü...” L. Vay Sándor: Marczy bácsi eseteiből. *Magyarország*, 1928. február 28. 2.

⁷² Czirbusz Géza (szerk.): *Balbi Adorján Egyetemes Földrajza a művelt közönség számára*. Első kötet. Nagybeckerek: Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája, 1893. 458–459. Később az *Erdély* hasábjain az erdélyi zsidók élelmességét a szászokéval és az örményekével állította szembe: „A fűrész-malom rönkjeivel együtt a Neuschloss-czégé, mely azt a kincstártól vette haszonbérbe, az úsztatást és a vele járó kipartolást pedig Löw Jakabnak (van-e ki e nevet nem ismeri?) adta ki albérltetbe. Hogy az erdélyi elszegényedett mágnások nem ereszkednek az eféle vállalatokba, azt még csak értem, – noblesse oblige; – de hogy szászok, pláne örmények engedik orruk elől elkaparítani a kincstári haszont hajtó bérlteteket – azon igazán van csodálni való, a ki tudja, hogy aránylag igen kevés zsidó lakik eddig Erdélyben s mégis ők az élelmesebbek.” Gyalu város piacról a következő szűk leírást adta: „Néhány rongyos zsidó és örmény szatócs díztelenkedik a »piacon«.” L: Czirbusz Géza: Hegyen-völgyön. *Erdély*, 1896/9. 120–121.

alkalmazkodási képességre.⁷³ Az országgyűlés örmény származású képviselője, Issekutz Győző személyével szemben a *Fővárosi Lapok* hasábjain megjelent, lejártonak szánt cikk az örmények zsidó vonásaiban kívánta megragadni a politikussal szembeni aggályait: „A mi a tágabb hazában Kohn, az erdélyi havasok között ugyanez Issekutz.”⁷⁴ Később Gömbös Gyula Lukács Györggyel, a Fejérváry-kormány vallás- és közoktatásügyi miniszterével szemben is abbéli aggályainak adott hangot, hogy „örmény származású és [...] szintén érdekelt a zsidóságban”.⁷⁵ A teljes magyar társadalomban elterjedt volt a negatív sztereotípiákkal terhelt közmondás,⁷⁶ miszerint ha haszonlesésről van szó, szélhámoságban és hazugságban a görögöket (ami a Balkán minden népére vonatkozott) és a zsidókat is felülmúlják az örmények.⁷⁷ A közmondás különféle formában a történelmi Magyarország teljes területén ismert volt,⁷⁸ számos etnográfus jegyezte fel népköltési gyűjteményében – Wasilkiewicz Viktor 1900-ban „Egy görög három örmény, egy örmény három zsidó” alakban,⁷⁹ míg N. Szabó Gyula a kiskanizsai népi mondásokat kutatva a következő formában: „az örménybe hét ördög és hét zsidó bujt, de a kiskanizsai mégis lefőzné, ha versenyeznének”.⁸⁰ Nem csupán szájhagyomány útján terjedt: a *Földrajzi Közlemények* 1878-ban az „egy örmény két zsidót, egy görög két örményt csal meg”,⁸¹ a *Budapesti Hírlap* 1883-ban „az örményben legalább kilenc zsidó és egy

⁷³ Szlávik Mátyás: Theodor Lindner: Geschichtsphilosophie. Das Wesen der geschichtlichen Entwicklung. *Athenaeum*, 1905/2. 283.

⁷⁴ Szikulus, 1893. 1402.

⁷⁵ A nemzetgyűlés 368. ülése 1925. évi január hó 30-án, pénteken. In: *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. Huszonkilencedik kötet. Budapest: Athenaeum, 1924. 23.

⁷⁶ A közmondások és proverbiumok a nyelv négyfajta jelhasználatára – az ismeretközlő, értékelő, ösztönző és rendszeralkotó – közül többnyire a második, értékelő funkcióval bírnak, ám jelentésrétegeik a másik három kategóriában is megnyilvánulhatnak. Vö. Szemerkényi Ágnes: „Közmondás nem hazug szólás” (*A proverbiumok használatának lehetőségei*). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994. 85–86.

⁷⁷ Strausz Adolf a *Magyar-zsidó szemle* 1887. évfolyamában arra a következtetésre jutott, hogy „a régi közmondásokból, melyek a különféle felekezetek egymáshoz való viszonyát esetelik, azt látjuk, hogy a katolikus nem a zsidót, hanem a görög-keletit tartotta a legmegbízhatatlannabb embernek, ki szavát soha sem tartja meg [...]. Abban az egyben valamennyien bámulatos összhangzással egyetértenek, hogy az örmények kedvére, az örmények szavára a nap soha sem kelne föl”. Vö.: Strausz Adolf: A spanyol zsidók a Balkán félszigeten. *Magyar-zsidó szemle*, 1887. 168–179. 179.

⁷⁸ Az Új Idők tárcájában a zsigori Andrassy Manó grófról így írtak: „*Azt ugyan be nem csapja senki, mert száz zsidón meg örményen is túltesz!*” Vayk: Főúri vadászat Betlérén. Új Idők, 1898. december 18. 544.

⁷⁹ Wasilkiewicz Viktor: *Népköltési gyűjteményeink története és értéke*. Csíkszereda: Györgyjakab Márton Utódánál, 1899. 49.

⁸⁰ N. Szabó Gyula: Kiskanizsa az etnografia tükrében. In: Barbarits Lajos (szerk.): *Nagykanizsa*. Budapest: A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1929. 341. (Magyar városok monográfiája IV.)

⁸¹ E. B.: Die Türken in Europa. *Földrajzi Közlemények*, 1878/4. 107.

levantei lakik⁸² alakban közölte. György Aladár már említett kézikönyvében török közmondásként jegyezte fel a következő formában: „két törököt megcsal egy zsidó, két zsidót egy görög s három görögöt egy örmény”,⁸³ míg a *Borsszem Jankó* egy 1916-os gúnyirata így élcelődött: „Ha igaz az, hogy minden örményben tíz zsidó lakik, akkor minden görögben bizonyosan tíz örmény lakott.”⁸⁴ Az erdélyi örmények is ismerték a rájuk nézve lealacsonyító proverbiumot, az *Armenia* című szamosújvári örmény periodika a konstantinápolyi piacok gyakori szólásaként jegyezte fel: a „törököt rászedheti a zsidó, a zsidót a görög, a görögöt az örmény, az örményt csak a sátán szedheti rá”.⁸⁵ Törös Tivadar (született: Marusán Tivadar, 1859–1895) örmény származású szamosújvári író-publicista Áfgánistán Vártán álnév alatt a *Bolond Istók* élclap hasábjain figurázta ki a magyar nyilvánosságban egyre nagyobb teret hódító, a zsidók és az örmények vélt közös tulajdonságával, a pénzsóvársággal és csalárdsággal kapcsolatban kialakult negatív sztereotípiát. *Az örmény nemzet története* című bohózata az örmények ösatyja, Hájk és Noé találkozásánál veszi fel a kifundált történelem fonalát: „Noében már ekkor benne volt a zsidófajszeretet és rátámadt az örményre, hogy szíveskedjék most elpusztulni, ha az özönvizet túlélte”, ám az végül elcsábította és feleségül vette lányát. „Noéék akkor heten voltak összesen. Innét datálódik az a közmondás, hogy »egy örmény lefőz hét zsidót. ...«”⁸⁶ Az antiszemita és örményellenes sztereotípiákat megelevenítő közmondás pártszimpátiától függetlenül jelen volt a kor magyar sajtótermékeiben – a *Népszava* hasábjain, olykor címlapján is, 1906-ban, 1912-ben, 1913-ban és 1916-ban is olvasható volt.⁸⁷ Atlasz Márton a *Budapesti Hírlap* hasábjain jegyezte meg: a „keleti ember azt szokta mondani, hogy a zsidó becsapja a törököt, a görög a zsidót, az örmény pedig magát a görögöt is”.⁸⁸ Még amikor az antiszemitizmus ellen érvelt is („business is business, akár zsidó, akár yenki, örmény, angol...”), a *Husadik Század* hasábjain Czirbusz Géza sem mulasztotta el leszögezni: „Egy örmény típusban és egyebekben is felér hét zsidóval.”⁸⁹ A két vi-

⁸² [N.n.]: Az örmény kérdés jelenlegi helyzete. *Melléklet a „Budapesti Hírlap” 157-ik számához*, 1883/406. 1. Néhány évvel később a következő alakra módosult: „egy örményben négy zsidó, két görög és másfél perzsa lakozik”. Vö. É.: A jó tanítvány: Török história. *Budapesti Hírlap*, 1887. szeptember 15. 1–3.

⁸³ György, 1906. 32.

⁸⁴ K. A.: Nem akar ugrani Körber. *Borsszem Jankó*, 1916/45. 11.

⁸⁵ Szongott Kristóf: Az „Union Républicaine” egyik cikkéből. *Armenia*, 1891/4. 144.

⁸⁶ [Áfgánistán Vártán]: Az örmény nemzet története. A trónörökös felhívására, könyve számára. *Bolond Istók*, 1884. augusztus 17. 4. Érdeemes megjegyezni, hogy Törös bohózatából az önirónia mellett a büszkeség hangját is ki lehet hallani.

⁸⁷ [N.n.]: A néppárt bankjai. A piszok egyre nő. *Népszava*, 1906. december 16. 9–10., [N.n.]: A ketrec-választójog. *Népszava*, 1912. április 24. 1., [N.n.]: Félre a munkaidő-cenzussal! *Népszava*, 1913. január 3. 2–4., [N.n.]: Agrárius „élelmesség”. *Népszava*, 1916. június 20. 1–2.

⁸⁸ Atlasz Márton: Az örmények. *Budapesti Hírlap*, 1912/305. 5.

⁸⁹ [N.n.]: A zsidókérdés Magyarországon. A Husadik Század Körkérdése. *Husadik Század. Társadalomtudományi és Szociálpolitikai Szemle*, 1917. július–december, 9.

láháború közötti időszakban a magyar országgyűlés képviselőházában is megjelent a közmondás parafrázisa: 1938-ban gróf Apponyi György, a liberális párt képviselője így szólt közbe a nemzetiségek társadalmi integrációját övező vitában: „Pedig egy örmény becsap tíz zsidót! Már az is tud asszimilálódni?”,⁹⁰ míg a szociáldemokrata Kéthly Anna a következő év novemberében cinikusan vetette oda Meskó Zoltánnak: „Azt mondják, hogy egy örmény rosszabb, mint tíz zsidó!”, mire Meskó így felelt: „Nem is tudtam, hogy faji alapon állanak már! Hála Istennek!”⁹¹ Ezzel természetesen nem kívánom azt sugallni, hogy Kéthly Anna vagy Apponyi György gyűlölte volna az örményeket vagy a zsidókat, pusztán azt kívánom alátámasztani, hogy az örményellenes sztereotípiákat a nyelvhasználatban és a köztudatban rögzítő közmondás széles körben ismert volt, a népköltésektől az országgyűlési felszólalásokig a közbeszéd része volt. Még a színházi életben is megjelent az antiszemita és örményellenes sztereotípiák összevetése – a *Budapesti Hírlap* publicistája a Nemzeti Színház színészeréről a következőket írta: „ha a zsidót fokozni akarjuk, nem kell megállapodni az örménynél, hanem tovább lehet menni egészen a művészig”.⁹² Szöllősi Zsigmond 1901. évi egyik tárcájában a főszereplő, az idős Kun Barnabás jellemét tekintve is hasonló összehasonlításra ragadtatta magát: „vénségére beállt zsidónak. De olyan zsidónak, a ki zsidóbb az örménynél. Azon kezdte, hogy bérelt, azon folytatta, hogy kereskedett és liferált és hogy teljes legyen az üzlet, fölcsapott ágensnek is”.⁹³ Nem csupán vélt jellemvonásaik és gazdasági befolyásuk tekintetében vont az örményellenes diskurzus párhuzamot a zsidók és örmények közé, de a két csoporttal szembeni gyűlölettel kapcsolatban is, és az azt kiváltó okozatokban is azonosságot sugallt. Kégl Sándor 1891-ben meglepődve tapasztalta, hogy „a mindenütt megvetett, gyűlölt zsidóknál nagyobb megvetés tárgyai voltak az örmények” Perzsiában.⁹⁴ A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 1911. évi konstantinápolyi tudósítása „a görög és örmény kereskedők jellemé”-vel magyarázta azt, hogy „a töröknek lelkében a »keresztény« szóhoz [...] ugyanolyan fogalmak kapcsolódnak, mint nálunk a »zsidó« névhez”.⁹⁵ A dualizmuskorban széles körben elterjedt kifejezés volt az „örményzsidó” (illetve „zsidó-örmény” formája), amely a két csoporttal szembeni fajelméleti képzeteket és raszszista sztereotípiákat egyetlen, általánosító fogalomban ragadta meg. „A ravasz

⁹⁰ Az országgyűlés képviselőházának 311. ülése. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Tizennyolcadik kötet. Budapest: Athenaeum, 1938. 522.

⁹¹ Az országgyűlés képviselőházának 49. ülése. In: *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Második kötet. Budapest: Athenaeum, 1939. 567.

⁹² [N.n.]: A kakasviadal. *Budapesti Hírlap*, 1909. február 27. 10–11.

⁹³ Szöllősi Zsigmond: A gőgös Kun Barnabás. *Budapesti Hírlap*, 1901. szeptember 29. 1–2.

⁹⁴ Kégl Sándor: Egy perzsa király háreme. Edud ed-daulet herczeg följegyzései nyomán. *Budapesti Szemle*, 1891/174. 384.

⁹⁵ [N.n.]: Misszióügy. Keresztyén diákok világyűlése Konstantinápolyban. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1911. május 28. 355–356.

örmény zsidó” képe megjelent a *Hölgyek Lapja* 1879. évi egyik tudósításában,⁹⁶ míg az *Athenaeum* hasábjain *Az Ecset* című elbeszélés egyik mellékszereplője egy „bolygó, örmény zsidó” kereskedő, aki „egy csomó haszontalan portékáját” mások „nyakában sózta”.⁹⁷ Amikor 1902 októberében Liptó vármegye aljegyzőjéről, a szlovák Maruska Lászlóról kiderült, hogy grófi címét és doktori fokozatát hamisította, a sajtóban előbb örményként, majd zsidóként emlegették, a *Budapesti Hírlap* „örmény-zsidó” származásúként.⁹⁸ A *Budapesti Hírlap* 1889-ben közölte a csanádi plébános felhívását: két, magát papnak kiadó csalóra hívta fel a hívek figyelmét, ám szerinte „a parasztok sem tartják őket papoknak, hanem örmény zsidóknak, orosz kémeknek, vagy cigányoknak”.⁹⁹ Amikor a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt 1908-ban kettészakadt, s 17 képviselője megalakította a Függetlenségi és 48-as Balpártot, az *Ellenzék* publicistája így jellemezte a renegát új szervezetet: ha „volt valaha ellenzéki párt, mely az ellenzékiekedést diszkreditálta: úgy a zsidóörmény vezérlet alatt álló új párt az”.¹⁰⁰ Visszatérő retorikai elem volt „a kelet zsidója” kifejezés az örményeket illetően, amely önmagában is magyarázattal kívánt szolgálni az örményekkel szembeni általános megvetésre: a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* külföldi lapszemléjében Szlavik Mátyás leszögezte, hogy „az örmények »a zsidók a keleten«, a kik, mint ilyenek, igen gyűlöletesek az egész keleten”.¹⁰¹ Ennél jóval tovább ment a *Zászlónk* publicistája, aki azt írta: az „örmény volt Középázsia hétpróbás zsidója, akit különösen a mohamedánok gyűlöltek nagyon. Mert senki sem értett úgy ahhoz, mint kell egy garasból négyet csinálni, mint az örmény”. Hozzátette, hogy az orosz hódítók „úgy tekintették az Ázsia ütőerein lógó piócát, az örményt, mint amelyet gyűlölni jó, de bántani éppen séggel nem szabad”.¹⁰² A *piócák* szóképével elértünk az örményellenesség egyik legerőszakosabb beszédtechnikai eleméhez, a parazitáság sztereotípiájához, az örmények dehumanizálásához.

⁹⁶ [N.n.]: A maroccai küldöttség Berlinben. *Hölgyek Lapja*, 1879. 46. sz. 2.

⁹⁷ [N.n.]: *Az ecset*. Elbeszélés. (Harmadik közlemény.) *Athenaeum*, 1873/II, ápril–június. 990.

⁹⁸ [N.n.]: Matuska – nem gróf. *Budapesti Hírlap*, 1902. október 29. 6.; [N.n.]: Matuska László multja. *Budapesti Hírlap*, 1902. október 30. 6. A közokirathamisítás vádjával előállított, ám később szabadlábra helyezett álgrof megszökött: hamarosan öngyilkosságáról cikkeztek a lapok, illetve arról, hogy valójában az Amerikai Egyesült Államokba menekült.

⁹⁹ [N.n.]: A „kaldeai papok”. *Budapesti Hírlap*, 1889. június 22. 5.

¹⁰⁰ [N.n.]: A helyzethez. *Ellenzék*, 1908. március 14. 1–2. A brassói, román nyelvű *Gazeta Transilvaniei* 1885-ben a „magyar és örmény-zsidó” újságokat vádolta azzal, hogy munkatársait rendre hazafiatlanokként bélyegzik meg. Vö.: [N.n.]: Hazafiak a *Gazet*’a itélőszéke előtt. *Székelly Nemzet*, 1885. április 9. 1.

¹⁰¹ Szlavik Mátyás: Külföldi szemle. *Potestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1899. január 29. 74–75.

¹⁰² [N.n.]: Egy világhírű magyar utazóról. Harmadik közlemény. *Zászlónk*, 1909. április 15. 182–183.

Parazitáság (dehumanizáció)

Az örmények dehumanizálásának első ismert példája Révai Miklós már idézett levele 1803-ból, hiszen a piócákról és szűnyogokról kölcsönzött *vérszopó* jelzőben indirekt módon ott visszhangzott az idegen ajkú kereskedőcsoportok negatív állati jellemzőkkel való felruházása. A közvetlen dehumanizációnak legkorábbi általam ismert példája 1844-ből származik és a *Vasárnapi Újság* hasábjain jelent meg. A *B. L.* álnév alatt jelentkező szerző a közigazgatás hiányosságait sorolva a perfolyam lassúságáról lamentált, s „a’ haza zsírján hízott örmény, zsidó vagy más idegen” csoportok kapcsán a következő költői képet festette fel: „nem látunk-é jelenleg is sok jó szívű vendégszeretőt a’ vakondokkal künn szigorogni, midőn az elég szemtelen tüskés állat kényelmesen nyújtódik a’ jámbortulajdonos lakában”.¹⁰³ A *Pesti Hírlap* 1909 májusában közölte Guglielmo Ferrero – fent már idézett – értekezését a török társadalom összetételéről. Eszerint „a török városok örmény kereskedője csaknem mindig uzorás, nagy vagy apró, titkosan vagy nyíltan; de nem lehet más, mint uzorás”. Ebből a megállapításából következette, hogy az Oszmán Birodalom örmény közössége „hatásosan dolgozik a török társadalom felosztásán, sőt, annyira hízik és gyarapodik a romlásán, mint amennyire a tüdővész bacillusai gyarapodnak fokozatos halálán a szervezetnek, amelybe behatolnak”.¹⁰⁴ Ezzel az örményekre is kiterjesztette a magyar nyilvánosságban már jól ismert, korábban azonban a zsidóságra alkalmazott rasszista beszédtechnikai elemet, a kulturális-vallási közösség dehumanizálásának legkönyörtelenebb retorikai formáját: betegséggént, gyilkos parazitaként való ábrázolását. 1912-ben ugyancsak a *Pesti Hírlap* hasábjain jelent meg Claude Farrère francia író *Aki embert ölt* című regényéből egy részlet, amelyben az Oszmán Birodalom jellemzően kereskedő nemzetiségeiről mint belpoklos hollókról írt: „a görög, örmény, perzsa, syriai, zsidó és bolgár hollók még mindig lakmároznak a hulladékokból és senki nem gátolhatja meg őket ebben. [...]

¹⁰³ B. L.: Újévi ajándék. (Kegyes óhajtások). *Vasárnapi Újság*, 1844. február 11. 97–106. A gyűlölködő íráson felháborodó egyik olvasó is érzekelte a dehumanizáció barbárságát, s válaszlevelében emlékeztette a névtelen szerzőt: „ezen kifejezések ezelőtt másfél századdal megjártak; mert tudjuk, hogy akkor a’ pápista (hogy népszerű szavakkal éljek) a’ kálvinistát kutyának hívta, ’s ez viszont azt; a’ magyar az örményt pénzcshalónak csúfolta, ’s ez viszont amazt mivel czélszerűnek gondolta; hiában mert olyan volt az idő akkor, miveletlen, tanulatlan, és mindenek felett önző azaz magát szerető. De már most minekutánna átlátták a’ tudományoknak jóltevő szelid sugáránál, hogy a’ pápista is Istent imád, mint a’ kálvinista, vagy unitárius; az örmény is ember valamint a’ magyar vagy német; azután, hozzájárul még az is: hogy az örmény is annyi veritékivel szerzi kenyerét, ruházatát pénzt, mint a’ magyar nemes, vagy ha azt merem állítani, hogy többel, gondolom nem hazudtam. Már most ily szempontból ítélve a’ dolgot, hihetetlen előttem, hogy miképpen élhet mivel ember, mi több író, ily valóban zsiros, és könnyen gyűlölséget okozható kifejezésekkel.” L. S. M.: Felelet az 510-dik számú Vasárnapi Újságban kijött Újévi ajándék, és kegyes óhajtások egy pontjára. *Vasárnapi Újság*, 1844. április 7. 232–236.

¹⁰⁴ Ferrero, 1909. 7.

A zsidók száz percentre kölcsönöznek. Meg is gazdagodnának ebből, ha nem lennének itt az örmények; de az örmény mindent fölemészt, még a zsidót is.”¹⁰⁵ Talán innen kölcsönözte a következő évben Fröhlich János bűnügyi újságíró, filmhíradó-rendező a következő sorait: a „török már századok előtt prédául engedte át testét piszkos kis hollóknak és keselyűknek, a javain való élőködést megkezdték a görögök, folytatták a sziriai arabok, majd az örmények, perzsák és zsidók. Mindegyik tépdesett magának óvatosan, lassan, de kielégíthetetlen étvágygyal egy-egy darabkát a törökök húsából”.¹⁰⁶ A népirtások diskurzusait vizsgálva Rowan Savage megállapította, hogy a dehumanizálás nem csupán velejárója, de alapvető alkotó-eleme a genocídiumnak, az áldozatok emberi mivoltának diszkurzív lebontása nem csupán az elkövetők öngazolásának eszköze, de egyszerre motivációja és legitímációja is a népirtásnak.¹⁰⁷ A dualizmus kori magyarországi örményellenesség dehumanizációja kapcsán nem beszélhetünk az örmények szisztematikus kiirtásának szándékáról, mindazonáltal, mivel időben egybeesett az Oszmán Birodalomban, egy, az első világháború során szövetséges államban zajló népirtással, különös jelentőséggel bír.

Fajelméleti sajátosságok

A korszak fajelméleti irodalmában is megjelent az örményellenesség diskurzusa. Lenhossék Mihály anatómus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a neurontan megalapítója *A népfajok és az eugenika* címmel közölt tanulmányában a rasszokról mint „szervezetbeli” és lelki típusokról közölte zavaros eszmefuttatását, s többek között az „örményzsidó típusról” is említést tett.¹⁰⁸ Semayer Vilibáld, a Néprajzi Múzeum majdani igazgatója egy „antropológiai” tanulmányában az árja arcvonásokkal szemben az „örmény–zsidó” arcot hozta fel ellenpéldaként: „a tiszta fajú, skandináv vagy angolszász arcot, az örmény vagy spanyol zsidóétól bármelyikünk képes megkülönböztetni”.¹⁰⁹ György Aladár jellemzésében az örmények „hízásra hajló emberek, iráni arczéllel, dolichokephal agygyal, szemek feketék,

¹⁰⁵ Farrère, Claude: Aki embert ölt. *Pesti Hírlap*, 1912. február 20. 41.

¹⁰⁶ Fröhlich János: A török birodalomban. *Az Újság*, 1913. december 25. 232.

¹⁰⁷ Savage, Rowan: Modern genocidal dehumanization: a new model. *Patterns of Prejudice*, 2013/2. 139–161. Mindazonáltal Johannes Lang provokatív tanulmánya megkérdőjelezi a dehumanizációs folyamatok kutatásának létjogosultságát: Lang, Johannes: Questioning Dehumanization: Intersubjective Dimensions of Violence in the Nazi Concentration and Death Camps. *Holocaust and Genocide Studies*, 2010/2. 225–246.

¹⁰⁸ „Az ősrégi egyiptomi piramisokon ábrázolt szemita vezérek teljesen megegyeznek a mai arab beduinokkal, és az ugyancsak a piramisokon ábrázolt észak-sziriai hethiták, kik saját szerű czilinderszerű kalappal vannak ábrázolva, egészen a mai örményzsidó típust érzékelik.” Lenhossék Mihály: *A népfajok és az eugenika*. *Természettudományi Közlöny*, 1918/695–696. 215.

¹⁰⁹ Semayer Vilibáld: A magyarság anthropologiai típusai. Együttal hivatalos válasz Herman Ottónak: „A magyar nép arca és jelleme” című könyvére. *Néprajzi értesítő*, 1903/4. 88.

nagyok s mélyen fekvők, orruk sasjellegű, homlokuk alacsony, szemöldökük gyakran összenő. Arcszínük fehér, de idősebb korokban sárgás”.¹¹⁰ A Zichy Jenő által akkor már javában szervezett Kaukázus-expedíció örmény származású tagját, Cselingerián Jakabot a *Budapesti Hírlap* tárcája így figurázta ki: „Fekete mint egy kéményseprő, arca olajbarna, szeme olyan különös vágású, hogy mását csak Erzerumban találod. Szóval tiszta vérű örmény.”¹¹¹ Czirbusz Géza véleménye szerint úgy, ahogy a „mongol fajtájú magyarból tiszta európai typos lett”, „a cigányból, zsidóból, örményből szintén európai fajta válhatott volna, ha e három typos szokása, életmódja, történelmi sorsa a más typosokkal való keveredéstől vissza nem tartja”.¹¹² Bányász Iván *Calypso* című regényében is ott visszhangzott az örményellenes diskurzus fajelméleti érvelése. A „semita fajok” alábbi tipológiájával szolgál: a „zsidó faj a legjelesebb a semita faj között s legkevésbé bír a többi hibájával, a kegyetlenséggel. [...] A semita fajok másodika, az arabs szintén nemes, de kegyetlen faj. Az örmény a leghitványabb köztük, piszkos és többnyire tehetségtelen. Egyedül a zsidókban van nagyobb szabású jellem, becsület és a legélénkebb családi szeretet”.¹¹³

¹¹⁰ György, 1906. 55. Hasonlóképp vélekedett honfitársai fizikai tulajdonságairól mindazonáltal Ávedik Lukács erdélyi örmény plébános is: „melle és válla széles, haja holló-fekete, sas orral és fekete szemmel”. Vö. Ávedik Lukács: Tükördarabok a honi örmények viszonyairól és jelleméről. *Armenia*, 1887/9. 271.

¹¹¹ [N.n.]: A kellemetlen örmény. *Budapesti Hírlap*, 1892. március 27. 1.

¹¹² Czirbusz, 1893. 494. Az örmények alsóbbrendűségét hirdető fajelméleti fejtegetések igazán a két világháború között nyertek teret – a fajvédő *Szózat* hasábjain F. Papp Zoltán arról írt, hogy szerinte a „zsidók, örmények, görögök, négerok, beduinok zagyva keveréke” s az „egymástól fajilag nagyon távol álló népek keresztelkedése következtében beállott faji elkorcsosulás” következménye volt a Római Birodalom bukása, míg a katolikus *Esti Kurír* a zsidó, örmény és lengyel vér gyors oxidációjáról írt. Baán Kálmán a magyar családkutatással kapcsolatban a „fajkutatás” fontosságát hangoztatta: „Fajtánktól túlságosan idegen fajtaelemek képviselői hazánkban a zsidók, örmények, cigányok, oláhok (ezek között a földközi fajúak) és az északi fajtájú németek”, így ha az öt generációs családfán 16 felmenőből tíznél több ezekhez a népcsoportokhoz tartozik, „akkor az illető egyén nem sorolható a magyar fajtájúak közé”. Az ebben a szellemben született fajelméleti kijelentések az országgyűlésben is ott visszhangzottak: 1920-ban Dáner Béla kijelentette, hogy az arabok és a zsidók „oly távol állanak egymástól, mint az örmények a germánoktól, bár mind a kettő az árja fajhoz tartozik”. F. Papp Zoltán publicisztikáját I. F. Papp Zoltán: Örök igazságok – örök törvények. *Szózat*, 1924. július 19. 6. Az *Esti Kurír* a *Szózat*-ban megjelent cikket szemlélte: „a zsidók vérében az oxidáció háromszor olyan gyorsan megy végbe, mint az oroszokéban”. Eszerint, ha „az apa orosz, de az anya zsidó, örmény vagy lengyel, a véroxidáció gyorsabb, mint az oroszoké. Szédületes felfedezések!” Vö.: [N.n.]: Mutass egy vércseppet – megmondom a fajodat! *Szózat*, 1925. július 5. 3. Baán Kálmán fajelméleti publicisztikáját I. Baán Kálmán: Öskutatás és fajismeret. *Magyar Családtörténeti Szemle*, 1939/1. 12. Dáner Béla felszólalását lásd: A Nemzetgyűlés 106. ülése 1920. évi szeptember hó 20-án, hétfőn. In: *Az 1920. évi február 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*. Ötödik kötet. Budapest: Athenaeum, 1920. 428–429.

¹¹³ L. Bányász István: *Calypso – irányregény*. Veszprém: Köves és Boros, 1898. 143.

A népirtás relativizálása: a hazafiatlanság és szeparatizmus vádja

Az örményellenes diskurzus meghatározó sztereotípiája volt a hazafiatlanság és a szeparatizmusra való hajlam vádja. E retorikai fogások az Oszmán Birodalom örmény kisebbsége ellen elkövetett mézárások és szisztematikus erőszakcselekmények, s később az örmény népirtás relativizálását szolgálták, így elsősorban a kis-ázsiai örmény közösséggel szemben fogalmazódtak meg a korabeli magyar nyilvánosságban.¹¹⁴ Az 1877–1878-as orosz–török háborúval, majd a berlini kongresszuson kiéleződő keleti kérdés a közbeszéd szintjére emelte szerte Európában az úgynevezett örmény kérdést, tehát az örmények autonómiaörményekkel kapcsolatos diskurzust is, amely a 19. század utolsó harmadában végzetesen összefonódott a fekete-tengeri orosz expanziós politikával és a közel-keleti brit nagyhatalmi törekvésekkel. Az orosz hadseregben szolgáló dél-kaukázusi és örmény-felföldi (kelet-anatóliai) örmény önkéntesek szerepvállalása (például az 1877. évi karsi csatában) megszilárdította a szeparatizmus vádját a törökországi örményekkel szemben, majd az Egyiptom annektálását követően egyre erősödő brit és francia intervenciós kísérletek árnyékában az örmény kérdéssel kapcsolatos magyarországi politikai beszéd (egy hangos többsége) a nagyhatalmak érdekeit kiszolgáló, hűtlen lázadók közösségévé minősítette a kis-ázsiai örmény lakosságot.¹¹⁵ Bár a korban oly népszerű török–magyar barátság és a turanizmus (a magyarság „faji”, kulturális és politikai önazonossága

¹¹⁴ Szentimrei Márton bencés szerzetes, főiskolai tanár már 1881-ben kijelentette: „a zsidónak sajtáságos állása a keresztény népek között, kizárólagossága, separatismusa, hazafiatlansága, foglalkozása s más népek életvelején való parasita élése. [...] Hazafiatlanságban, parasitaságában és foglalkozásaiban a zsidó nem áll egyedül, mert ott van mint társa az örmény, a perzsa, a cigány s ott volt eddig a görög”, kiterjesztve a zsidók dehumanizálását (parasitaság) négy másik nemzetiségre, így az örményekre is. Horváth Géza zoológus kaukázusi úti beszámolójában meglepetésének adott hangot, mikor összevetette a magyarországi örmény diaszpóra lojalitását a kis-ázsiai örmények szeparatizmusával: „Megismerkedvén az ázsiai örményekkel, annál meglepőbbnek és dicsőbbnek mondhatja a magyar örmények hazafiságát a magyar nemzettel való összeolvadásukat.” Az *Újság* egyik publicistája 1912-ben a magyarországi kisebbségek hazafiatlanságát hangoztató vádak cinikus és élcelődő parafrázisával szolgált: „A ki zsidó, örmény, német, oláh, ha akarja se szabad szeretnie a hazát. A munkás ember is csak a legtrikább esetben lehet hazafi, csak bizonyos kiváló alkalmakkor, a mikor igen rászorultak a haza szabadalmazott szeretői. Máskülönben ők is hazátlan bitangok.” Szentimrei dehumanizáló publicisztikáját I. Szentimrei Márton: Zsidókérdéshez. *Új Magyar Sion*, 12, 1881. 891. Horváth Géza úti beszámolóját I. Horváth Géza: Az Ararát vidékén. *Budapesti Hírlap*, 1894. január 13. 3. Az *Újság* vonatkozó publicisztikáját I. Vulpes: Hazugság nélkül. – Cikksorozat az igazságról. – XXXVI. Hazafiasság. Az *Újság*, 1912. szeptember 6. 7.

¹¹⁵ Bővebben: Butt, Ahsan I.: *Secession and Security: Explaining State Strategy against Separatists*. [H.n.], Cornell University Press, 2017. 125–162.; Kozári Monika: Németország orosz politikája a berlini kongresszus előkészítésének időszakában: Andrassy konferencia-javaslatától a kongresszus összeüléséig. *Századok*, 1988/3. 422–463.

keleti, „turáni” alapokra helyezésének)¹¹⁶ eszméje is sokakat arra sarkallhatott, hogy az oszmán hatóságok védelmére keljenek az örményeket ért atrocitásokkal kapcsolatban, a tömeges és szisztematikus erőszakot a politikai beszéd különböző szinterein többnyire a soknemzetiségű államokra máig oly jellemző érveléssel relativizálták s legitimálták: a területi integritás és a társadalmi rend fenntartása érdekében a hazafiatlan örményekkel (az örményzavargásokkal, az örmény lázadásokkal és az örmények mozgalmával)¹¹⁷ szembeni szükségszerű lépéseként igazolták. A *Budapesti Hírlap* 1895-i évfolyama számos vezércikkében foglalkozott az örmény kérdéssel és az Oszmán Birodalom területi integritásával, hangsúlyozva többek között: „botrányos igazságtalanság a szultánt és Törökországot okozni sok olyan bajért, a mit mások okoztak [...] Anglia követelte a reformokat, Angliában bízva tört ki az örmény lázadás Konstantinápolyban, ennek következtében történtek a borzasztó mézszárlások”.¹¹⁸ Még Vámbéry Ármin higgadt értékelésében is hangsúlyos szerepet

¹¹⁶ Ablonczy Balázs a turanizmus tíz értelmezéskezetével szolgál: 1. a keleti magyar őshaza keresése; 2. a magyar nép rokonainak felkutatása és keleti kapcsolatainak feltárása (tudományos kérdések); 3. e tudományos kérdésekből fakadó politikai következtetések levonása; 4. kulturális és gazdasági befolyásszerzés, egyfajta magyar imperializmus a) a Balkánon, b) a Közel-Keleten és Kis-Ázsiában, illetve Dél-Oroszországban és Ukrajnában, c) egész Ázsiában; 5. Magyarország politikai szerepének újrafogalmazása a) amennyiben Magyarország közvetíti a Nyugat számára a Kelet értékeit, b) ugyanezt a feladatot végzi ellenkező irányban, c) új szövetségeseiket és hatalmi konstellációkat állít fel és azok élére áll; 6. tudományos ismeretterjesztés Ázsia kapcsán; 7. kísérlet a nemzeti képző- és iparművészeti stílus megalkotására a rokon népek „turáni” motívumkincsének segítségével; 8. az európai-tengerentúli irodalmi-művészeti orientalizmus hazai adaptációja; 9. a Kelettel kapcsolatos magyarországi lobbitevékenység; 10. a teljes magyar társadalom „turáni alapokra helyezett” reformja (újpagányság, keleti örökség beemelése az iskolai tantervekbe stb.). Vö.: Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2016. 15–16.

¹¹⁷ E terminológiai konceptuálizálás is a vérengzésekkel kapcsolatos oszmán narratívát erősítette, s a forradalmi provokációra adott önvédelmi reakcióként állította be az emberéletek ezreit követelő pogromokat. A magyarországi napilapok tudósításai is gyakran (ám mint lejjebb látni fogjuk, korántsem kizárólagosan) az örményekkel szembeni erőszak mögött rendre az örmény forradalomárok Angliából és Oroszországból finanszírozott államellenes tevékenységét láttatták. „Batumi hírek szerint a lázadás már nagyon elterjedt. A mozgalmat Tifliszből örmény származású orosz tábornokok vezetik” – írta a *Pesti Hírlap* már 1883 januárjában. Hasonló állítások szerepeltek a sajtó teljes politikai palettáján: a *Magyar Polgár* arról számolt be, hogy az „örmények mozgalma sokkal komolyabb, mint a hivatalos és félhivatalos körök állítják. Az izgatás kiterjed Erzerum, Van, Bitlisz és Diarbekir kerületekre, e melyeken 1200 embert fogtak el eddig. Azt mondják, hogy a lázadást Tifliszből örmény származású előkelő orosz tisztiek készítik elő”. Míg a *Budapesti Hírlap* arról írt, hogy „Bizonyítékok vannak arra, hogy a forrongást folyvást táplálják kívülről”. Vö.: [N.n.]: Az örmény lázadás. *Pesti Hírlap*, 1883. január 9. 4.; [N.n.]: Az örmények mozgalma. *Magyar Polgár*, 1883. január 10. 3.; [N.n.]: Törökország sebei. *Budapesti Hírlap*, 1895. november 5. 4.

¹¹⁸ [N.n.]: Törökország integritása. *Budapesti Hírlap*, 1895. december 1. 1. II. Abdul Hamid szultán uralkodásának 20. évfordulóján, 1895 augusztusában is vezércikk vette a Portát védelmébe: „nincs neveségesebb vád annál, hogy a szultán a keresztények ellensége. Egyetlen padisah uralkodása alatt sem jutott annyi keresztény az udvarba és a kormányba, mint most

kapott az erőszak legitimálása: „rossz néven vehetjük-e a Portának, ha oly forradalmi törekvések ellen, melyek tekintélyét aláássák s az ország kapuit megnyitják, védekezik és óvja magát? [...] Nem, az oszmánság még nem oly gyáva és bátortalan, s e védekezés és erélyes ellenállás minden józan politikus előtt érthető. Csak a liberális angol politikusok nem akarják ezt belátni, mert ők humanismusukat ott, a hol pártérdekeiknek hasznára válik, szívesen váltják föl apró pénzre”.¹¹⁹ Több országos napilap is szemlélte Butyka Dezső, a török kormány által 1877-ben szerződötetett katonarvos 1895. évi, *Az örmények és a kurdok között* című, a Földrajzi Társaság előtt felolvasott előadását, amelyben azt kívánta alátámasztani: az örmények „nem tarthatnak számot bármily kis autonómiára sem”. Érvéle azonban kimerült a klasszikus örményellenes sztereotípiák felelevenítésében: az „örmények ismert fősvénysége” mellett kiemelte, hogy „az örmények között százával akad az áruló honfitársai ellen is”, s hosszasan ecsetelte az örmények közt uralkodó szomorú „szellemi állapotokat”, miszerint könyvtáruk s általában irodalmuk, nemzeti daluk nincsen, az örmények „főpapjai is igen műveletlenek, piszkosak és részegeskedők [...]. A legtöbb pap koldulásból él”.¹²⁰ Az örményekkel szembeni etnikai alapú tömeges erőszak, az örmény népirtás relativizálása és legitimálása, a klasszikus örményellenes sztereotípiákra építkezve egyre nagyobb nyilvánosságot kapott Magyarországon az I. világháború közeledtével. A fajvédő és turanista folyóiratok sorra közölték az ebben a szellemiségben született írásokat. Miller Rezső a *Turan* hasábjain úgy fogalmazott: „Különösen az örmények híresek ravaszságukról és kapzsiságukról és ha történetek keresztény mérsárlások, akkor ez nem annyira a kereszténység elleni támadás volt, mint inkább a szegény kiszipolyozott nép felkelése uzsorásai ellen.”¹²¹ Pröhle Vilmos

és az ő elve a vallások egyenlő joga. Nem ő a hibás abban, hogy gyakran intenciói ellenére cselekszenek a török hatóságok”. Vö. [N.n.]: A szultán jubileuma. *Budapesti Hírlap*, 1895. augusztus 31. 1. Máskor a tömeges vérengzésekről szóló híreket vonta kétségbe az újság címlapján: „Azt sem vonjuk kétségbe, hogy a török álladalom nem éppen mintaképe a modern jogállamnak s ott bizony az emberi természet néha érvényesül túl a mi rendünk fogalmainak a határán a maga eredeti vonásaiban, erőszakosságában, vérengzésében. A vérengzés néha még tömegesnek is mondható. [...] nem lehet tudni, hogy mennyi igaz abból, a mit a politikai ágensek diplomáciai jegyzékben és újságcikkelyekben az érzékeny európai közvéleménynek beadnak, de azt sem lehet tudni, hogy hogyan igaz a dolog? A mi oláhjaink dolgát tudom. De mit kellene róla vélnem, ha jámbor angol választó volnék? – Nos, ebből ítélem meg a bolgár, ebből az örmény kegyetlenkedéseket. Minden pénznek ott is színe és visszája van.” Vö. [N.n.]: Az örmények felszabadítása. *Budapesti Hírlap*, 1895. szeptember 6. 1.

¹¹⁹ Vámbéry Armin: Az örmény kérdésről. *Budapesti Szemle*, 1895. 222. 341.

¹²⁰ Butyka Dezső: Az örmények és a kurdok között. Kivonat az 1895. nov. 14-diki ülésén tartott felolvasásból. *Földrajzi Közlemények*, 1895/XX. 81–85. 1897-ben az Erdélyi Múzeum hasábjain megjelent Új Örményország című dolgozata – az Örmény-felföld földrajzi leírásán túl – azt kívánta bizonyítani: az angolok és oroszok által „örmények lakta vilajetekként” emlegetett területeken az örmények kisebbségben élnek, az idegen hatalmak érdekeit kiszolgálják. L. Butyka Dezső: Új Örményország. I–II. *Erdélyi Múzeum*, 1897/2, 1897/3. 73–85., 137–151.

¹²¹ Miller Rezső: Kis-Ázsia gazdasági viszonyai. *Turan. A Turáni Társaság folyóirata*, 1913/1. 32.

kolozsvári egyetemi tanár, az Etelközi Szövetség majdani alapítója, fajvédő író és politikus 1913-ban így írt az örmény kérdéstről: a „zavarokat, mint mindig, úgy 1895-ben is az Angliától pénzelt örmények kezdték a lehető legvadabb barbarizmussal; az angol kormány pedig, mely otthon szenteskedő szemforgatással meetingeket rendeztetett a keresztény örmények érdekében, a garázda örmény banditákat egész hatalmi súlyának latbavetésével igyekezett a jól megérdemelt visszatorlástól megmenteni”.¹²² A relativizálás retorikája az örmény népirtás 1915. évi kirobbanásától kezdődően szélesedett ki a magyar nyilvánosságban. Bár Magyarországra is eljutottak az örmény lakosság tömeges deportálásáról és kiirtásáról szóló hírek, a magyar sajtó egy tekintélyes része az örmény szeparatizmus ok-okozati viszonyában láttatta a történeteket. Mosonyi Lipót az *Alkotmány* hasábjain nem tagadta az örmények ellen elkövetett „kegyetlenségek” és mészárlások valóság alapját, a tömeges kitelepítések szükségességét így magyarázta: a „török kormány elrendelte az örmények lakta vidékeken levő örmények kilakoltatását és az arabok közé, Bagdad vidékére való internálását, hogy elszakítsa őket az oroszokkal való mindennemű összeköttetéstől és kitépje őket saját ősi hazájukból, hogy annak újra életrekelését, vagy felszabadítását megghiúsítsa”. Hozzátette: „Most egy újabb szörnyű babiloni fogságba vándorol az örmény nép. Türelmetlenségéért és túlzásaiért bűnhődik.”¹²³ A katolikus napilapok, az *Egyházi Közlöny* és a *Katholikus Szemle* sorra vették át Mosonyi érvelését.¹²⁴ A világháború alatt félmillióslapszámot is elérő napilap, a *Pesti Hírlap* 1915 októberében „Az örmény lázadás elfojtása” címmel közölt riportot, a *Magyarország*, a *Népszava*, az *Előre* és a szabadkőműves *Világ* pedig teljes egészében közölte a genfi oszmán főkonzulátus nyilatkozatát: „Örménymészárlások sehol sem voltak. Minden szó, amit erre vonatkozólag az önök [a *Journal de Genève – a szerző megj.*] tudósítója jelentett, koholt. Bizonyos szárazföldi vagy tengeri határainkon a szultáni kormány a nemzeti védelem érdekében eltávolította a polgári lakosságot, de fajra való tekintet nélkül.”¹²⁵ A függetlenségére büszke *Budapesti Hírlap* „Az antant bűnei – Mi mindent fogunk számon kérni a háború után?” című hosszú esszéjében „Szerbia fölbujtása” és „Görögország sanyargatása” mellett „Az örmény lázadás”-t is felsorolta a pontokba szedett főbűnök között: az „angolok 1915 elején föllázították Arméniát, a melynek népe sok helyen lemészárolta a megrohant török lakosságot. A lázadást Törökország leverte, a főcinkos örményeket kivégeztette. Anglia aztán telekürtölte a világot, hogy Törökország milyen vérszomjas kegyetlenséggel üldözi örmény alattvalóit.”¹²⁶

¹²² Pröhle Vilmos: Törökország és a keleti kérdés. *Nyírvidék*, 1913. január 26. 3.

¹²³ Mosonyi Lipót: Az örmények helyzete a világháborúban. *Alkotmány*, 1915. szeptember 19. 10–12.

¹²⁴ Vö. [N.n.]: Az örmény-kérdés. *Egyházi Közlöny*, 1915. október 1. 446., Mosonyi Lipót: Az örmény katolikus egyház kialakulása és mai helyzete a világháborúban. *Katholikus Szemle*, 1915/10. 977–988.

¹²⁵ [N.n.]: Az örmény mészárlások. *Világ*, 1915. július 21. 5.

¹²⁶ S. I.: Az antant bűnei – Mi mindent fogunk számon kérni a háború után? *Budapest Hírlap*, 1916. március 25. 7.

1916-ban látott nyomdafestéket Orbók Attila, a *Magyarország* című periodika publicistája által jegyzett, *Az igazság az örmények forradalmi mozgalmáról* című kiadvány, amely alcíme tanúsága szerint „a Császári Ottomán Kormányának az örmények államellenes mozgalmáról beszerzett eredeti hivatalos adatai nyomán” született.¹²⁷ A 48 oldalas, képekkel illusztrált nyomtatvány a következő fő állításokat tartalmazta: 1) Az „örmény mozgalmak” nem vallási, hanem politikai természetűek. 2) A „zavargások” mögött Oroszország és az antanthatalmak állnak. 3) Az 1890-es években az oroszországi titkos örmény forradalmi szervezetek által okozott „nehézségek” miatt, a „rend helyreállítása” érdekében történtek vérontások. 4) A „mostani liberális Császári Kormány az örményeket mindig jóakarattal és bizalommal részesítette előnyökben”. 5) Az örmények az antanthatalmak szövetségeseiként a világháborúban mindent elkövettek, hogy előidézzék az Oszmán Birodalom és a központi hatalmak bukását. 6) Az Oszmán Birodalom többségi, muzulmán lakossága „nem is bírta megállani, hogy ne érezzen természetes és mély gyűlöletet hitszegő és hazaáruló polgártársaival szemben”. 7) Az oszmán kormány csak azután „élt a jogos megtorlás fegyverével az örményekkel szemben”, hogy azok nyíltan fellázadtak a karhatalommal szemben. Orbók érvelése szerint az örmények által elkövetett vérengzések és határlázongások miatt az oszmán hadsereg főparancsnoksága „kénytelen volt elrendelni, hogy [...] az örmény lakosságot dél felé szállítsák”. Hozzátette: az oszmán hatóságok mindent elkövettek a kitelepített örmények védelme érdekében. A kiadvány végső konklúziójaként leszögezi, hogy 8) „az ellenséges sajtó állításai, ellenséges államférfiak kijelentései, közleményei, hogy a törökök a mai helyzet kiaknázásával az örmény elem kiirtására külön politikával élnek [...] minden alapot nélkülöző koholmányok”.¹²⁸ Bár nem áll rendelkezésünkre erre vonatkozó adat, valószínűsíthető, hogy Orbókot könyve kiadásában a magyar vagy az oszmán kormányzat anyagilag támogatta.¹²⁹ A kiadvány célja túlmutatott az örmény népiértés relativizálásán és az ifjútörök rezsim bűneinek tisztázására mosásán („jogos megtorlás”), hiszen explicite kifejezésre juttatta: nem történt népiértés, az erről szóló híradások álhírek. Elismerte: „néhányan az örmények közül sajnálatraméltó visszaélések és erőszak áldozatai lettek, de” – hozzáteszi – „nem lehetett elkerülni; a muzulmán lakosságot mélységes és jogos elkeseredés ingerelte az örmények ellen”.¹³⁰ Mindezt bizonyítandó Orbók egy sor újságcikkidézettel mellett felsorakoztatta a klasszikus örményellenes diskurzus különböző beszédtechnikai

¹²⁷ Orbók Attila: *Az igazság az örmények forradalmi mozgalmáról a Császári Ottomán Kormányának az örmények államellenes mozgalmáról beszerzett eredeti hivatalos adatai nyomán*. Budapest: Rényi Károly Könyvkereskedése és kiadóvállalata, 1916.

¹²⁸ Orbók, 1916. 7–39.

¹²⁹ Ennek lehetőségét Fodor Gábor sem zárta ki disszertációjában: Fodor Gábor: *Az örménykérdés a magyar források tükrében 1848–1939. Doktori disszertáció*. Budapest – Isztambul: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2018. 155.

¹³⁰ Orbók, 1916. 36.

elemeit, köztük az örményekkel szemben rögzült bizonyos sztereotípiákat. Esze-rint „az örmény elem [...] olyan koncessziókat és előjogokat szerzett, amelyeket soha semmiféle hatalom egyetlenegy községnek és nemzetiségnek nem adott”, illetve „ők voltak azok, akik hazug vádaskodásokkal honfitársaikat fájdalmas és kegyetlen megpróbáltatásoknak tették ki”.¹³¹ A többször elismételt állítás, misze-rint az örmény kérdés politikai, nem vallási töltetű konfliktus, egyértelműen a ma-gyar közvélemény keresztény felebaráti szimpátiáját volt hivatott aláásni. Az *Előre* 1917-ben az örmény népirtás egyik fő elkövetőjét, Talât pasát idézte: „az örmények deportálásának kérdéséről nyilatkozott a török nagyvezir és vitatta, hogy az intéz-kedésre az örmények rászolgáltak”.¹³² Az orientalista Germanus Gyula a deportá-lásokkal kapcsolatban a legfontosabbnak azt tartotta kiemelni, hogy a kurdok lakta mezopotámiai területeken „rablás és gyilkolás uralkodik [...] aminek az uj-török kormány azzal nyújtott tápot, hogy a megbízhatatlan örmény elemet ezrivel depor-tálta kurd vidékekre”.¹³³

Örményekkel kapcsolatos sztereotípiák a századfordulós sajtóban

Az örményellenes diskurzus által a dualizmuskori magyar nyilvánosságban rögzít-tett sztereotípiák empirikus, kvantitatív jellegű vizsgálatát a századfordulót övező tíz év (1895–1904) lapirodalmán végeztem el. Két, tematikailag különböző perio-dikát választottam vizsgálódásaim tárgyául, egy hírlapot és egy ismeretterjesztő kulturális-szépirodalmi hetilapot: a *Budapesti Hírlapot* és az *Ország-Világot*. A *Bu-dapesti Hírlap* a dualizmuskori magyar sajtó meghatározó terméke, 1881–1938 között az egyik legtöbb példányszámban nyomtatott napilap volt Magyarországon. Főszerkesztője 1881–1925 között Rákosi Jenő volt, munkatársai közt tudhatta töb-bek között Bókay Jánost, Ottlik Györgyöt és Nadányi Emilt, büszke volt a napi-lap függetlenségére. A konzervatív lap kötelékében Konstantinápolytól Londonig számos tudósító dolgozott a vizsgált időszakban. Az *Ország-Világ* képes hetilap a *Vásárnapi Újság* mellett a korszak legmeghatározóbb kulturális periodikája volt, széles körű témaválasztása a történeti, művészettörténeti és társadalomtudományos

¹³¹ Orbók, 1916. 12., 15.

¹³² [N.n.]: A török nagyvezir nyilatkozik. *Előre*, 1917. szeptember 29. 2.

¹³³ Germanus Gyula: Az arab nemzetiségi kérdés. *Magyar Figyelő*, 1917/4. 379. Liman von Sanders német lovassági tábornok és oszmán császári tábornagy, a Dardanellákat védő első török hadsereg parancsnoka (1915–1916) 1923-ban Budapesten tartott előadást a törökorszá-gi háborúról. A már jól ismert vádakát ismételte el: az „1915. évi nagyon sajnálatos örmény száműzéseket is örmény nyugtalanságok előzték meg, amelyekben sok török vesztette éle-tét és senki sem vitathatta – feltéve, hogy a valóságot tiszteli –, hogy az orosz csapatokban sok örmény szolgált és hogy orosz részen örmény légiók harcoltak akkor, midőn az oroszok 1915- és 1916-ban Anatólia ellen nagy offenzívát intéztek. Ez készítette a török kormányt az örmények kiutasítására, ami sok áldozatot követelt.” Vö. von Sanders, Liman: A törökök mostani szabadságharca. *Magyar Katonai Közlöny*, 1923. 11. 242.

ismeretterjesztéstől a szépirodalmi alkotásokig terjedt, ám rövid közleményeket, híreket is közölt.¹³⁴

A kutatáshoz az Arcanum Digitális Tudástár (ADT) keresőmotorját vettem igénybe: az „örmény” keresőkifejezésre a fent jelölt időszak tekintetében adott összes találatot, mintegy ezer publikációt vettem kritikai diskurzuselemzés alá. A *Budapesti Hírlap* e tíz évfolyamát tekintve 947 találattal szolgál az ADT – összehasonlításként a „grúz” keresőszó 61, a „litván” 100, a „Montenegró” 594, a „macedón” 750 találatot eredményez, míg a „tót” 6650, a „görög” 10.249, a „szerb” pedig 13.600 bejegyzést. A *Pesti Hírlap*ban ugyanazon időszak tekintetében 788 említést találunk az örményekről, a *Magyarország* hasábjain 616-ot, a *Pesti Napló*ban 263-at, míg a *Vasárnapi Újság*ban, hetilap lévén, 110-et. Az *Ország-Világ* adatbázisa, kulturális hetilap lévén, 43 találattal szolgált.¹³⁵ A *Budapesti Hírlap* e tíz évfolyama összesen 3583 lapszám formájában jelent meg, ebből legkevesebb 764-ben lehetett az örményekről olvasni, tehát átlagosan minden ötödik számban, pontosan a lapszámok 21,3%-ában. 1896 szeptemberében övezte a legnagyobb figyelem az örményeket, ekkor a 30 lapszámból nem kevesebb, mint 28-ban volt szó a csoportról. Ebben a hónapban csúcsosodott ki ugyanis az örmény kérdés az Oszmán Birodalom területén az örmények ellen elkövetett tömeges erőszakhullám formájában, így a keleti kérdésre amúgy is fogékony magyar közvélemény tekintete Arméniára vetődött. Volt, hogy a hírlap egyik publicistája odáig ment, hogy kijelentse: „A világ közepe jelenleg Armenia.”¹³⁶

Elemzésem során az örményekkel kapcsolatos sztereotípiákat igyekeztem feltárni. Detektálásuk tekintetében az elsődleges szempontrendszeret Bindorffer Györgyi feljebb már említett meghatározása szolgálta.¹³⁷ További támpontot jelentettek a kritikai diskurzuselemzés Norman Fairclough által meghatározott módszertani alaptételei, miszerint az elemzésnek elsősorban a szókincset, a nyelvtant és a szövegszerkezetet kell vizsgálnia – mivel azonban kifejezetten a sztereotípiákat elemeztem, elsősorban a szókincsbeli vizsgálatra helyeztem a hangsúlyt. Fairclough módszertana alapján mindig szem előtt tartani, hogy milyen gyakorlati, klaszszifikáló és ideológiai értékekkel rendelkeznek a szavak, illetve mely szavak miért ismétlődnek. Figyelemmel kell lenni az eufemizmusokra és a metaforák, közmondások, anekdoták különböző jelentéstartományaira. A nyelvtani szerkezetek gyakorlati értékeit is szem előtt tartottam: az alany-állítmány viszonya, az aktív és passzív szerkezetek, a tagadó és állító mondatok sokszor a befolyásolás eszközei, direkt vagy indirekt véleménynyilvánítások.¹³⁸ Mindezeket figyelembe véve az örményekkel kapcsolatos megnyilvánulásokat külön-külön, egyesével kellett

¹³⁴ Buzinkay Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest: Haza és Haladás Alapítvány, 1993.

¹³⁵ Ebből egy találat hibás volt.

¹³⁶ [N.n.]: Örményország. *Budapesti Hírlap*, 1895. november 15. 1.

¹³⁷ L. Bindorffer, 2006. 13.

¹³⁸ Vö.: Fairclough, 1989. 109–112.

mérlegelnem: sztereotip-e? Örményellenes sztereotípiaként értékeltem, amikor az adott szöveg egy adott örmény személyt, örmények egy közösségét vagy az örmény nemzetet általában, explicit vagy implicit formában, egy vagy több sematikus személyiségjeggyel tünteti fel. Nem tekintetem sztereotípiának mindazonáltal azokat a kijelentéseket, amelyek egy adott személy vagy közösség jól meghatározható megnyilvánulásait illeték az örményellenes diskurzusra egyébként jellemző sztereotip véleménynyilvánítással – így például a „Párisból világgá kürtölt híreket örmények koholták” kijelentést nem tekintetem a hazugság és csalárdság vádjának megnyilvánulásaként, ugyanis egy adott hírrel szemben fogalmazódott meg. Negatív sztereotípiaként jegyeztem fel azonban azokat az eseteket, amikor a periodika publicistája nem saját, hanem mások sztereotip véleményét közölte változtatás vagy magyarázat nélkül – hasonlóan a jó hírnév védelmével kapcsolatos joggyakorlathoz.¹³⁹ Előfordult az is, amint feljebb is olvasható, hogy egy hírhedt csalóról pusztán azért híresztelték – hamisan –, hogy „örmény-zsidó”, mert csaláson kapták – ezt is negatív sztereotípiaként jegyeztem fel.¹⁴⁰ Feljegyeztem továbbá a pozitív sztereotípiákat – ezek többnyire a magyarországi örmények hazaszeretetére vonatkoztak.

Eltérő elbírálás alá estek a sajtó- és szépírói műfajok, az irodalmi művekben megjelenő rasszista sztereotípiák ugyanis gyakran nem az író véleményét tükrözik, nem az etnikai-vallási türelmetlenségből fakadnak, hanem éppen e jelenség elé tartanak görbe tükröt, így hívják fel az olvasó figyelmét az etnikai/vallási türelmetlenség problémájára. Többször is megjelent például az örmények dehumanizációja a *Budapesti Hírlap* tárcarovatában, azonban minden alkalommal a fikatív történet egy negatív karaktere szájából hangozott el, így implicit jelentése nem az örmények emberi tulajdonságaitól és méltóságától való megfosztása, hanem az örményellenes diskurzus embertelensége volt, ezért nem értékeltem negatív sztereotípiaként.¹⁴¹ A *Budapesti Hírlap* publicisztikái, műfaji és stilisztikai kötöttségükből fakadóan, többnyire mellőzték a véleménynyilvánítást és a sztereotip jelzők használatát, ezzel szemben az *Ország-Világ* – színes, kulturális hetilap lévén – többnyire véleménycikket és irodalmi alkotásokat közölt, és hemzsegett

¹³⁹ „A védőügyvéd azt mondta róluk, hogy csak a török vall becsületesen, az örmények gyalázatosan hazudnak. Ápik efendit négy örmény ügyvéd védte.” Vö.: [N.n.]: Ápik effendi. *Budapesti Hírlap*, 1896. október 24. 4.

¹⁴⁰ Nem soroltam azonban a csalás kategóriájába azt, amikor a Louvre hamisított műtárgyai mögött krími örmény, görög és perzsa hamisítótak sejtettek, ennek igazságtartalmát ugyanis nem tudtam visszaigazolni.

¹⁴¹ Anthony Hope *Forozo* c. regényét több részletben közölte a hírlap – egyik török szereplője így vélekedett az örményekről: „Nem hiába mondom én mindig, hogy ezek az örmények, jóllehet, ügyes kutyák...” Mindezeket a regény főhőse így nyugtázza magában: „De én nem azért jöttem, hogy egy török embernek az örményekről való véleményét hallgassam és nem birva tovább leplezni türelmetlenségemet, félbeszakítottam őt.” Vö. Hope, Anthony: *Forozo*. Regény két kötetben. 52. *Budapesti Hírlap*, 1901. június 20. 12–13.

a sztereotípiáktól. Míg a *Budapesti Hírlap* hasábjain 1895–1904 között nyomtatásba került, örményekkel kapcsolatos összes publikáció 88,95%-a semleges volt, addig az *Ország-Világ* hasonló publicisztikáinak 32,4%-a sematikus képet festett az örményekről. A *Budapesti Hírlap* rovatainak többségében ugyanis nem volt helye a szerkesztői véleménynek, egy átlagos lapszámban – nem számítva a fizetett hirdetéseket, a színházi műsort és a tőzsdetáblázatot – megjelent publikációk 95%-a rövid hír, tudósítás, külföldi távirat, sport- és közgazdasági hír, vízállásértesítés és egyéb, rövid és tényközlő szöveg volt.¹⁴² Pusztán 3 százalékukat képezték a véleményközlő publicisztikai műfajok – a vezércikkek, riportok, olvasói levelek, jegyzetek, glosszák, karcolatok –, és két százalékukat az irodalmi közlések, a tárcák és folytatásos regények részletei.¹⁴³ Az örményekkel kapcsolatos publikációk némiképp eltérő műfaji megoszlást mutattak, ugyanis nem kerültek szóba az örmények sem a sportrovatban, sem a vízállásjelentésben, és csak elvétve olvashatunk róluk például a Közgazdaság vagy a Törvényszéki Csarnokrovatban. 6,7% jutott az irodalmi és 16,5% a véleményműfajok kategóriájába, túlnyomó többségük, 76,8% volt rövid hír, tudósítás, távirat, lap- és könyvszemle, gyász hír, szerkesztői üzenet vagy a Különféle című rovat színes-szellemes publicisztikái.¹⁴⁴ Ezzel is magyarázható, hogy a vizsgált szövegek 88,95%-a nem tartalmazott sztereotípiákat az örményekkel szemben. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy a rövid, tényszerű hírek és tudósítások címe gyakran sugallta a hazafiatlanság vagy a szeparatizmus sztereotípiáját (például *Az anarkista örmények*, *A forrongó örmények*, *Örmény összeesküvők*, *Az örmények mozgolódása*), a címválasztás azonban csak a figyelemfelkeltést szolgálta, s mivel maga a törzsszöveg gyakran nem tartalmazott negatív sztereotípiákat, ezeket semlegesként könyveltem el. A vizsgált időszakban a *Budapesti Hírlap* hasábjain megjelent, az örményekkel kapcsolatos publicisztikák 11,05%-a fogalmazott meg sztereotípiákat – ezek 82,3%-a negatív, 17,7%-a pozitív volt. A negatív sztereotípiák 40,2%-a az örményellenes erőszak relativizálásával kapcsolatos, 36,3%-a gazdasági jellegű, 3,9%-a fajelméleti,¹⁴⁵ 0,9%-uk

¹⁴² Ez az arány a publikációk számára vonatkozik, terjedelem tekintetében jóval kisebb lenne az eltérés, hiszen egy átlagos vezércikk 1,5–2 oldalas volt, míg egy átlagos tudósítás egyetlen bekezdésből állt.

¹⁴³ E statisztikát egy tetszőlegesen kiválasztott lapszám alapján készítettem el: az 1898. november 8-i, 20 oldalas lapszám 128 publicisztikája közül négy volt véleményközlő, kettő irodalmi, 122 rövid hír és tudósítás.

¹⁴⁴ A legáltalánosabb az ilyen és ehhez hasonló publikációk voltak: „Az örmény kérdés. London, jun. 18. Mint a Standard Konstantinápolyból jelenti, a porta tegnap este közölte választát, melyet az örmény kérdésben a hatalmak követeléseire adott. A válasz tartalma állítólag nagyon kielégítő.” Vö. [N.n.]: Az örmény kérdés. *Budapesti Hírlap*, 1895. június 19. 5.

¹⁴⁵ Dózsa Endre regényében például a „helybeli örmény kiskereskedő” lánya az örmény nők sztereotip fizikai tulajdonságait viselte magán: „fekete haju, szemü, nyaku és ugyanily bajszu kisasszony”, míg egy bizonyos örmény úr, Stankovich Márton groteszk külseje visszataszító lelki tulajdonságait tükrözte: „Horgas orra, a melyet soha nem sikerült egyenesre esztergályoztatni, sápadt fekete arca, kiaszott magas termete, örökké forgó élénk szeme messzire

zsidó tulajdonságokkal kapcsolatos sztereotípiák voltak,¹⁴⁶ illetve egyetlen alkalommal a faji alapú türelmetlenség sztereotípiája jelent meg.¹⁴⁷ Az erőszak relativizálásával kapcsolatos sztereotípiák többsége, 75,6%-a a hazafiatlanságra és a szeparatizmusra való hajlam sztereotípiáit fogalmazta meg,¹⁴⁸ a fennmaradó 24,4% pedig az etnikai erőszak explicit relativizálásával szolgált.¹⁴⁹ A gazdasági jellegű sztereotípiák közül leggyakrabban a kapzsi kereskedő képe jelent meg, de gyakori volt a hazugság (8,1%) és az erkölcstelenség (5,4%) vádja. A pozitív sztereotípiák szám szerint 18 alkalommal kerültek megfogalmazásra, amelyek közül 16 esetben (88,8%) a magyarországi örményekkel szemben a magyar hazafiság sztereotípiája fogalmazódott meg,¹⁵⁰ egy esetben Széchenyi Ödön (egyébként görög születésű) feleségéről írták, hogy „tipikus örmény szépség”, míg két alkalommal a nyugati örményeket illeték sematikus, pozitív jellemrajzzal.

Az örményellenes erőszak relativizálásával kapcsolatos sztereotípiák felülreprezentáltságának oka abban rejlik, hogy a vizsgált időszakra esett az 1890-es évek örményellenes pogromjainak többsége: 1894–1897 között 200.000, más források szerint 400.000 örmény vesztette életét az olykor spontán, máskor szervezett tömeges erőszak áldozataként.¹⁵¹ Ennek fényében válik érthetővé, hogy az összes vizsgált szövegrészlet túlnyomó többsége, 71,7%-a az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó nyugati örményekkel és/vagy az örmény kérdéssel kapcsolatban fogalmazódott meg. A vizsgált publikációknak mindössze 14,1%-a vonatkozott a magyarországi örmény közösségre, 5,6%-a az orosz és perzsa fennhatóság alatt élő keleti örményekre, 4,7%-a az örmény nemzetre általában és mind-

elárulta a kötekedő, eleven temperamentumot.” Vö. Dózsa Endre: Tiéd a hatalom. Regény két kötetben. 5–6. *Budapesti Hírlap*, 1899. június 5. 1., 1899. június 6. 14.

¹⁴⁶ L. Szöllösi, 1901.

¹⁴⁷ Például: „a macedóniai viszonyokat legjobban egy régi sláv közmondás világítja meg, mely így szól: a szerb gyűlöli a bolgárt, a török gyűlöli mind a kettőt, mind a hárman gyűlölik a görögöt, de ha az örményen múlték, úgy a nap akár sohasem kelne föl fölöttük”. Vö. Strauss Adolf: A hol háborura készülnek. *Budapesti Hírlap*, 1903. április 3. 1.

¹⁴⁸ Például II. Abdul Hamid szultán kijelentését idézve: „Bulgária, Szerbia és Egyiptom elvesztése kezűntől rabolt meg, és most az örmény agitáció utolsó életerőnkét is el akarja venni, a belünket akarja csak kigázolni – egy [sic!] a mi teljes megsemmisülésünk kezdete lenne és ez ellen nekünk minden erőnkkel védekeznünk kell.” Vö. [N.n.]: Magyar tudós angol könyve. *Budapesti Hírlap*, 1904. október 25. 22.

¹⁴⁹ Például: „A zavargások és a helyzet képét, mint a hogy bebizonyult, örmény és örménybarát részről nagy értékben túlozzák. [...] Török részről bizalmasan beismernek némi kihágást, kifejtve, hogy ezeket az örmény-bizottság forradalmi mozgalma, valamint az örmény bandák ismeretes gonosztertei provokáltak.” [N.n.]: A zavar a Balkánon. *Budapesti Hírlap*, 1904. június 20. 4.

¹⁵⁰ Például: Az „örmény, a mint megtelepedett, jó, sőt sóvén magyarrá alakult át, [...] az elsők között állott vér- és vagyonáldozatával a [48-as magyar – KPP] forradalom viharában”. Vö. [N.n.]: Örmény anekdoták. *Budapesti Hírlap*, 1902. május 25. 11.

¹⁵¹ Suny, Ronald Grigor: *The Hamidian Massacres, 1894–1897: Disinterring a Buried History. Études Arméniennes Contemporaines*, 2018/11. 125–134.

össze 3,9%-a az örmény diaszpórára Indiától kezdve Kelet-Afrikán át egészen Észak-Amerikáig. Az *Ország-Világ* hasábjain a *Budapesti Hírlaphoz* képest jóval sematikusabb kép alakult ki az örményekről: az összes vizsgált publicisztika 32,4%-a sztereotip tulajdonságokkal ruházta fel az örményeket. A sztereotípiák túlnyomó többsége, 83,3%-a negatív volt, 16,7%-a pozitív. A negatív sztereotípiák többsége, 80%-a gazdasági,¹⁵² 9%-a fajelméleti jellegű sztereotípiát volt,¹⁵³ míg egyetlen esetben megjelent az örményellenes erőszak relativizálása.¹⁵⁴ Az *Ország-Világra* is jellemző volt, hogy a sematikus jellemrajzok többsége az irodalmi művekben (66%) és véleményműfajú publicisztikákban (33%) jelentek meg, míg a semleges szövegrészek 54,2%-a rövid hírek, közlemények és lapszemlék formájában látott nyomdafestéket. Összegzésként elmondható, hogy a századfordulós magyar lapirodalom egyik kedvelt témája volt az örmény kérdés, az örményekkel kapcsolatos hírek, vezércikkek, tárcák és egyéb publikációk az egyik legnagyobb példányszámú magyar napilap, a *Budapesti Hírlap* minden ötödik lapszámában olvashatók voltak. A hírlapra kevésbé volt jellemző az örmények sematikus ábrázolása, pusztán 11,05%-ában jelentek meg sztereotípiák, míg a véleménycikkeknek és irodalmi alkotásoknak jóval nagyobb teret biztosító kulturális-irodalmi hetilap, az *Ország-Világ* örményekkel kapcsolatos publicisztikaiban ez az arány több mint háromszor nagyobb volt: 32,4%. Az örményellenes sztereotípiák tehát elsősorban a véleményműfajú publicisztikákban, vezércikkekben, riportokban, jegyzetekben, glosszákbán, karcolatokban, interjúkban és olvasói levelekben jelentek meg. A két periódikában a leggyakrabban a gazdasági tevékenységgel kapcsolatos sztereotípiák nyertek teret: a gazdasági monopóliumhelyzet, a kereskedelmi és pénzügyi foglalkozás, az uzsoráskodás, a kapzsiság, a csalárdság és a hazugság sztereotípiái. A második leggyakrabban a hazafiatlanság és a szeparatizmus vádja került elő és az örményellenes erőszak relativizálása. Az örmények fajelméleti sajátosságai és

¹⁵² Például: „Itt mindenki kereskedik. Az örmények a legélelmesebbek, a perzsák igyekeznek őket utolérni, a kiszemelt áldozatok rendszeren az európai utazók, a kiktől 4-5-szörös árakat kívánnak.” L. Szádeczky Lajos: Tiflisz. *Ország-Világ*, 1895/28. 444. Kiváló példával szolgál továbbá Alexandr Puskin Drégely Gábor fordításában az *Ország-Világ* hasábjain megjelent verse: „Maguk felett sem törvényt, sem hatalmat / Nem ismervén, mint vad, mint üldözött, / Örmény, kalmár zsidó, mind úgy tanyáznak / Az erdők rengetegjei között.” Puskin Sándor: A banditák. *Ország-Világ*, 1902/15. 288.

¹⁵³ Az egyik színmű nő főszereplője így szól örmény kérőjéhez: „Nem, édes György, ez a házasság nem jöhet létre. Mit szólna a világ, ha az én hófehér virágaimat egy olyan színű úr árulná, mint a tinta... Aztán gondoljon születendő gyermekeinkre! Ők örmények lennének. ... Olyan sokszínű volna a családunk, mint egy tavaszi tájkép. Én hiszem, hogy ön meg fogja találni a boldogságát – Afrikában. Isten önnel, oh legsötétebb György.” Téglás Gábor: Páris ítélete. *Ország-Világ*, 1896/20. 310.

¹⁵⁴ Például: A szultán „nem mulasztja el időről-időre ajándékokat küldeni a görög és örmény pátriárkáknak és semmi sem neveltesebb, mint midőn az európai politikusok bizonyos osztálya e fejedelmet azzal vádolja, hogy fanatikus és a keresztények ellensége”. Vámbéry Ármin: Abdul Hamid szulán. *Ország-Világ*, 1900/37. 1–2.

zsidó tulajdonságai szintén gyakoriak voltak, a dehumanizáció többnyire az irodalmi műfajok retorikai fogása volt, ám előkerült egy bécsi parlamenti tudósítás során is.¹⁵⁵ A fajelméleti és zsidó sztereotípiáknál azonban gyakrabban lehetett olvasni az erdélyi örményekről kialakított pozitív sztereotípiát: a hazafiasság sematikus képe azonban kizárólag a magyarországi örmény közösségre vonatkozott.

Az örményellenes és antiszemita sztereotípiák összehasonlítása

Megállapítható, hogy az örményellenes sztereotípiák a Magyarországon már évszázadok óta jól ismert antijudaista és antiszemita előítéletekből merítettek. Kapzsi, vérszopó, fősvény, sasorrú – jelzők, melyek a megelőző századokban a zsidóellenes gyűlöletbeszédre voltak jellemzők szerte Európában, ám idővel az örményekre is előszeretettel alkalmazták a magyar és európai nyilvánosságban.

Szerte Európában ismertek voltak a zsidókról kialakított antiszemita sztereotípiák. Henry H. Weinberg elemzése szerint a 19. századi francia irodalomban, amely különösen nagy hatást gyakorolt az európai antiszemitizmusra, a következő előítéletek kerültek a leghangsúlyosabb szerepbe: betolakodó, parazita, uzorás, áruló, pénzéhes bankár, a keresztények kiszipolyozása, erkölcstelenség, idegen érdekek képviselője, világalumni törekvések, valamint megjelent a zsidókkal szembeni fizikai erőszak igazolása és relativizálása.¹⁵⁶ Bryan H. Cheyette doktori értekezésében az 1875–1914 közötti angol irodalom zsidókkal szemben kialakított előítéleteit vizsgálta, s kimutatta, hogy a korabeli Kelet-London munkásosztálya körében a legnépszerűbb sztereotípiát a zsidókkal szemben a „vérszopó” volt, aki „a nemzet vérért szívja”.¹⁵⁷ A századfordulás németországi antiszemitizmusról szóló értekezésében Helmut Walser Smith rámutatott, hogy a zsidókkal szemben rögzült előítéletek központi eleme volt az uzoráskodás vádja, amely alapjaiban határozta meg a vidéki társadalom keresztény és zsidó lakossága közötti kapcsolatokat.¹⁵⁸

A 19–20. századi romániai antiszemita sztereotípiákat Andrei Oișteanu *Inventing the Jew* című monográfiájában öt csoportba sorolta: 1) fizikai, 2) foglalkozási,

¹⁵⁵ A lengyelországi örmény Eugeniusz Abrahamowicz házelnököt egy osztrák képviselő a következő jellemzéssel illette: „Becstelen örmény! Gaz tolvaj! Hitvány kutya!”, míg egy másik: „Mit keres odafönt maga örmény kecske nyomorító?” [N.n.]: A képviselőházi vihar. *Budapesti Hírlap*, 1897. november 28. 4.

¹⁵⁶ Weinberg, Henry H.: The Image of the Jew in Late Nineteenth-Century French Literature. *Jewish Social Studies*, 1983/3–4. 241–250.

¹⁵⁷ Cheyette, Bryan H.: *An overwhelming question. Jewish stereotyping in English fiction and society, 1875–1914*. Thesis presented for the Degree of Doctor of Philosophy. University of Sheffield. May 1986. Itt: <https://core.ac.uk/download/pdf/9554618.pdf> (letöltés ideje: 2020. november 1.) 370.

¹⁵⁸ Smith, Helmut Walser: The Discourse of Usury: Relations Between Christians and Jews in the German Countryside 1880–1914. *Central European History*, 1999/3. 255–276.

3) morális és intellektuális, 4) mitikus és mágikus, illetve 5) vallási előítéletek. A fizikai sztereotípiák közül a legjelentősebb a horgas orr és a rituális haj-, pajesz- és szakállviselet volt, míg a foglalkozási előítéletek közt hangsúlyos szerepet kapott a kereskedelem, a kézművesség és az uzoráskodás szerepköre. A morális és intellektuális sztereotípiák között kiemelt helyet foglalt el az „okos, de ravasz zsidó” képe, a veszélyes intelligencia és a gyávaság, a mitikus és mágikus sztereotípiák közül kiemelendő a zsidók démonizálása, míg a vallási előítéletek között hangsúlyosan szerepelt a deicídium, avagy az istengyilkosság vádja.¹⁵⁹ A magyarországi antiszemitizmus sztereotípiáinak vizsgálatához Istóczy Győző 1875. évi, a majdani Országos Antiszemita Párt programadó beszédeként tekintett országgyűlési interpellációját vettem kritikai diskurzuselemzés alá. Az *overwording* módszertanát alkalmazva, retorikai súlyuk szerinti sorrendbe állítva az antiszemita diskurzus következő sztereotípiáit azonosítottam:

1. zárt társadalom és érdekközösség („zárt kaszt”, „támadó kaszt”, „véregyiség”, „vértisztaság”, „mrev exclusivitás”, „áttörhetetlen phalanx”, „Heerdeninsinkt”, „kasztérdek”) – 17 előfordulás

2. gazdasági-politikai befolyásolási törekvések (például „közgazdaszati tyrania”) – 9 előfordulás

3. képmutatás, hazugság („a panjudaismus csalképe”, „szünet nélkül zengett obligát panegyrisék”, „maskiroztatnak a zsidóság tendenciái”) – 9 előfordulás

4. világalurmi törekvések („a zsidóság a gazdasági világaluralomra törekszik, s már az utnak jó derekán van”, „gazdaszati világaluralmat”, valamint szinonimaként: „a zsidó elem tendenciái”, „zsidópolitika”, „zsidóölfogás”) – 6 előfordulás

5. invazív betelepülés és szaporodás („a bevándorlott zsidók által való eláraszása”, „vakon hitt traditioi neki a föld benépesítését ígérk”, „belterjú szaporodás”) – 6 előfordulás

6. befolyás a sajtóra – 4 előfordulás

7. társadalom megosztása mint hatalomgyakorlási technika – 4 előfordulás

8. plutokrácia, pénz hatalom – 4 előfordulás

9. nemzetközi irányítottság – 3 előfordulás

Az Országos Antiszemita Párt majdani alapítója, ám ekkor még a Szabadelvű Párt színeiben politizáló rumi képviselő parlamenti felszólalásából nem hiányoztak a klasszikus antiszemita gyűlöletbeszéd retorikai fogásai („szűkkeblű »kaftán« és »pejes«-zamatú talmudpolitika”¹⁶⁰), illetve hangsúlyos szerepet kapott a zsidóság dehumanizálása, parazitaként való megjelenítése, miszerint a zsidó közösség „ha-

¹⁵⁹ Oişteanu, Andrei: *Inventing the Jew. Antisemitic stereotypes in Romanian and other Central-East European cultures*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2009.

¹⁶⁰ Istóczy Győző a külföldi zsidóság elszaporodásával kapcsolatban a honosítási törvényjavaslat tárgyában interpellálja a kormányt. In: *Az 1872. évi september 1-re hirdett Országgyűlés*

sonlít ama, botanicus nyelven »cuscutá«-nak nevezett parazit növényhez, a mely önmagában existálni nem tudván, a veteményeken mindaddig élőködik, míg azokat végkép kipusztítja”.¹⁶¹ *A Függetlenségi és Antiszemita párt alapja és létjoga Magyarországon* című röpiratban többnyire a fenti előítéletek és sztereotípiák körül bontakozott ki az antiszemita diskurzus, kiegészítve az *erkölcstelenség* és az *uzsoráskodás* újra és újra ismételt vádjával.¹⁶² Szoros átfedettséget mutat a 19. századi európai és magyarországi antiszemita dualizmus és a dualizmuskori magyar örményellenesség beszédtechnikai eszköztára: a két diskurzusban rögzült sztereotípiák között számos azonosság fedezhető fel. A hazugság, a gazdasági befolyás, a plutokrácia és a zárt érdekközösség vádja éppoly jellemző volt az örményellenes, mint az antiszemita diskurzusra. A zsidóság dehumanizálása, parazita növényhez való hasonlítása ott visszhangzott az örményeket dehumanizáló pióca- és bacilushasonlatokban. Istóczy érvelése, miszerint a zsidóság térben és időben mindenkor és mindenhol „a legmélyebben gyökerező gyűlölet tárgyai s a leghevesebb üldöztetések áldozatai voltak”, mely egyszerre mind legitimálta és relativizálta a zsidókat ért verbális és fizikai erőszakot, elterjedt volt az örményekkel szemben a dualizmus kori magyar nyilvánosságban.

Az antiszemita dualizmus és örményellenesség beszédtechnikai sajátosságait tekintve mindazonáltal számos különbséget is megfigyelhetünk. Az örményekkel szemben ugyanis nem volt jellemző a deicidium, a világalami törekvés, a nemzetközi irányítottság és az invazív betelepülés vádja, s a sajtóra való befolyásolási törekvések képzete is csupán elhanyagolható mértékben jelent meg. Keresztények lévén, az istengyilkosság vádja fel sem merült, míg az invazív betelepülés az örmény diaszpóra kis lélekszáma miatt nem merülhetett fel. A nemzetközi irányítottság, mint láttuk, kizárólag az Oszmán Birodalom örmény közössége ellen merült fel a szeparatizmus vádja kapcsán, ám akkor sem egy globális összeesküvés, mintsem az idegen nagyhatalmi (orosz és angol) érdekek szerint. A világalami törekvések vádja véleményem szerint olyannyira egybefonódott az antiszemita dualizmussal, hogy egy újabb csoportra való kiterjesztése logikai inkonzisztenciát okozott volna az antiszemita diskurzus beszédközösségében.

Képviselőházának naplója. Tizenhatodik kötet. Szerk: Nagy Iván. Buda, Magyar Király Államnyomda, 1875. 84.

¹⁶¹ Istóczy, 1875. 85.

¹⁶² „Hatalmuk kiterjesztése és megszilárdítása céljából megtesznek a zsidók mindent, hogy öregbítsék erkölcstelen befolyásukat a keresztény társadalomra és az államra [...]. A zsidók kedvéért hozott a szabad uzsora törvény is. [...] Csalással, lopással, orgazdasággal, uzsorával, hamis bukással, okmányhamisítással, hamis mértékkel; fürdésre használt, vitriollal, békalével és nadragulyával kevert pálinkával, úgy mérgezett műbőrrel és más efféle vele született erényekkel és élelmességekkel kifosztják az ilyen üzelmekhez nem szokott keresztényeket mindenükből.” L. Szendrey Gerzson – Gareis József (szerk.): *A Függetlenségi és Antiszemita párt alapja és létjoga Magyarországon*. Budapest: Buschmann, 1887. 3., 9. és 12.

Csaknem a magyarországival megegyező folyamatok zajlottak le Bismarck Németországában is, amire Stefan Ihrig *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler* című monográfiájában mutatott rá. A 19–20. századi német örményellenes diskurzust kutatva Ihrig kimutatta, hogy „a németországi fajvédő örményellenesség [...] szinte kizárólagosan a 19. századi, modern közép-európai antiszemitizmus diszkurzív építőelemeiből táplálkozott, mintegy újratermelve azokat. [...] A németországi örményellenesség így egyszerre volt duplikátuma és kiterjesztése az antiszemitizmusnak”.¹⁶³ A korabeli német nyilvánosságban mély gyökeret vertek az örményekkel szemben a könyörtelen kereskedő, az uzorás, tolvaj, csaló és terrorista sztereotípiák, valamint az Überjude és a „kelet zsidója” kifejezések, amelyek, Ihrig szerint, kiváló táptalajra leltek az antiszemita diskurzusban edzett német nyilvánosságban.¹⁶⁴ A náci hatalomátvétel után a Harmadik Birodalom hivatalos és félhivatalos történelempolitikai doktrínái alapján a nyilvánosság különböző szinterein a népi (*völkisch*) és modern török államiság építése, illetve Kemál Atatürk nemzetvezetői tekintélye (a „tökéletes Führer”) idealizált példaképekként kerültek interpretálásra. Az örmények deportálását és elpusztítását „nemzeti megtisztulásként”, „nemzeti és történelmi szükségletként”, avagy a törökországi kisebbségi kérdés „végső” megoldásaként tekintették, s legitimációval és történelmi példával szolgált a Holokauszt számára.¹⁶⁵ A török revizionizmusra és nemzetállamépítésre amint a német nemzetiszocializmus, a magyarországi irredentizmus is példaképként tekintett, az örmény népirtás történelmi tanulságai mindazonáltal éppen a közelgő tragédiára való intő jelként kerültek felszínre. Az első zsidótörvénnyel kapcsolatos parlamenti vita során Esztergályos János szociáldemokrata képviselő emlékeztette képviselőtársait az örmény népirtás borzalmaira:

„ne feledkezzenek meg e törvényjavaslat tárgyalásánál azokról az üldözésekről, amelyeknek áldozatai katolikusok voltak.¹⁶⁶ [...] Ezeknek az üldözéseknek a jogcíme mindig ugyanaz volt, mint amely jogcímet a javaslat indokolása említ meg, mondván, hogy a katolikus örmények lelkülete mindig ellentétben állott a törökökével. Ezt azonban soha mással, mint valláskülönbséggel alátámasztani nem tudták. De legyen szabad ezzel kapcsolatban felhívnom a t. képviselő úr figyelmét arra a perre, amely Thalut bey pere volt, amelyben a védő a következőket mondotta (olvassa): »A törökök a világháború elején összefogdosták az örményeket, mint a sintér a kutyákat és étlen-szomjan hajtották

¹⁶³ Ihrig, 2016. 60.

¹⁶⁴ Ihrig, 2016. 54.

¹⁶⁵ Ihrig, 2016. 299–358.

¹⁶⁶ Bár Esztergályos csupán a katolikus örményekre tett utalást, megjegyzendő, hogy e felekezet apró kisebbséget alkotott a nyugat-örmények között, többségük az apostoli örmény egyház tagja volt. A különböző örmény felekezetekről bővebben I. Ormanian, Maghakia: *The Church of Armenia*. Yerevan: Ancyunakar Publishing, 2011; Avanesian Alex – Szám László: *Az örmény egyház története*. [H. n.]: Magyarországi Örmény Apostoli Egyház, [2012].

őket keresztül a sivatagon, ismeretlen célok felé, azzal az utasítással ellátva a kísérő katonákat, hogy asszonyokat és gyermekeket is, akik nem bírják az éhséget, szomjúságot és fáradalmakat, agyon kell löni.« Ennek az üldözésnek 40.000 katolikus örmény esett áldozatul.¹⁶⁷ [...] Én az önök lelkiismeretéhez szólok, amikor azt mondom, hogy ennyire fejlődhetik a gyűlölködés a vallás miatt, amelynek soha sincs más alapja, mint a legalantasabb gazdasági féltékenykedés.”¹⁶⁸

Egy ponton Schmidt Lajos bekiabálta: „De mi nem ezt akarjuk!” – közbevetése kísérteties hasonlóságot mutat Istóczy Győző súlytalan ígérétevel, miszerint a zsidósággal szembeni „önvédelmi békés versenyküzdelem [...] nem jelent zsidó üldözést”. Mindkét politikus a magyar országgyűlés képviselőjeként követte ki a vészorszaki vezető végzetes útvesztőt.

Az európai örményekről és zsidókról kialakított sztereotípiák közötti szoros átfedtség megértéséhez lehetséges magyarázattal szolgálhat a közvetítő kisebbségek elmélete. Az Edna Bonacich által kidolgozott megközelítés szerint a társadalmi rétegződés középső részén elhelyezkedő, a gazdaságban közvetítő szerepet (árúk és szolgáltatások áramoltatása, kereskedelem) betöltő csoportokkal, az úgynevezett közvetítő kisebbségekkel (*middleman minorities*) szemben gyakran kialakulnak a társadalmi „klikkszemlétség”, a gazdasági „agyafúrtság” és „lelkiismeretlenség” ellenséges sztereotípiái.¹⁶⁹ „A közvetítő szerepét töltik be a gyártó és fogyasztó, foglalkoztató és foglalkoztatott, a tulajdonos és bérlő, az elit és a tömegek között”, tehát a társadalom és gazdaság kiváltságos, úgynevezett „status gap”, avagy hiánygaztati szerepköreit töltik be, s így gyakran válnak a bűnbakképzés, majd

¹⁶⁷ Az örmény népirtás katolikus áldozatainak számáról nincsenek pontos adataink, csakúgy, mint a genocídium összes halálos áldozatairól. Howard M. Sachar 800.000 és egymillió közé, Roger W. Smith egymillió fölé, míg az Örmény Népiirtás Múzeum és Intézet másfélmillióra teszi a népirtás halálos áldozatainak számát. Vö. Sachar, Howard M.: *The Emergence of the Middle East: 1914–1924*. New York: A. Knopf, 1969. 107.; Smith, Roger W.: *The Armenian Genocide: Memory, Politics, and the Future*. In: Hovannisian, Richard G. (ed.): *The Armenian Genocide. History, Politics, Ethics*. Houndmills – London: Macmillan, 1992. 1–20., Az Örmény Népiirtás Múzeum és Intézet. http://www.genocide-museum.am/eng/armenian_genocide.php (letöltés ideje: 2021. március 9.)

¹⁶⁸ Az országgyűlés képviselőházának 309. ülése 1938. május 10-én, kedden. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. XVIII. kötet. Budapest, Athenaeum, 1938. 443.

¹⁶⁹ E csoportok legfőbb jellemzői közé tartozik, hogy hajlandóságot mutatnak (a) arra, hogy bevándoroljanak, hogy (b) „a befogadó társadalomban elkülönült közösséget vagy lakókörzetet alakítsanak ki és tartsanak fenn” (c) „az eltérő kulturális vonások – a nyelv, az értékek, a vallási hiedelmek – megőrzésére”, illetve (d) „arra, hogy erős belső szolidaritást alakítsanak ki a kiterjedt rokonkapcsolatok kötelékein” iskolai és vallási szervezeteken keresztül. Vö. Turner, Jonathan H. – Bonacich, Edna: A közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé. In: Sík Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium. 2001. 127–141.

a kirekesztés, diszkrimináció és fizikai erőszak áldozatául, a társadalmi feszültségek rendre „rajtuk csattannak”.¹⁷⁰ Az amerikai szociológus számos példát felsorolt a történelmi közvetítő kisebbségekre, köztük az európai zsidókat és a törökországi örményeket. Az antiszemitizmus és az örményellenesség azonos sztereotípiái tehát az európai zsidóság és a magyarországi örmények hasonló gazdasági-társadalmi szerepvállalásából is fakadhatnak.

Az örmények közvetítői és „status gap” szerepére, az elit és a tömegek közötti kiváltságos helyzetére a kortársak is felfigyeltek: Fábíán Mihály éppen a kiegyezés évében vádolta meg a bécsi karhatalmat azzal, hogy „a kormány (Regierung) és annak szolgálói tapasztalhatóképpen nagyobb kedvezéssel viseltettek a zsellér rácokhoz, sőt zsidókhoz és örményekhez, mint az országnak csaknem hasonfelét tevő hasznos evangyéliumi polgárokhoz”.¹⁷¹ A Rudolf főherceg kezdeményezésére született, 21 kötetes történelmi-földrajzi-néprajzi kiadványsorozat, *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* 1899. évi, 16. kötetében explicit módon nyilatkozott ki az örmények közvetítői helyzete: „az örmények mindenkor jó viszonyban igyekeztek lenni a királylyal és a kormánnyal, s tudták a módját, hogy hogyan tegyenek szert mindenféle haszonhajtó kiváltságra [...], sok nyelvet beszéltek, s így tolmács, ügynök, alkusz és közvetítő szerepekre kiválóan alkalmasok”.¹⁷² Az Oszmán Birodalom örmény közösségével kapcsolatban is megfogalmazódott e gazdasági-társadalmi rétegeltség: „Az örmény népesség zöme beékelte magát a törökök és a kurdok közé s hogy boldogulhasson, társadalmi, politikai és gazdasági téren ápolja a nemzeti szolidaritást, mely a többieknél teljesen hiányzik.”¹⁷³ Vámbéry Ármin is megjegyezte: „közvetítőül szerepelnek a nyugat és kelet eszmevilága közt”.¹⁷⁴ Sőt, volt, aki még a bűnbakképzés Edna Bonacich által megfogalmazott folyamatára is felhívta a figyelmet. László Zoltán törökországi útirajzában kijelentette: sok „esetet láttam már, midőn baj van, azonnal előkerül a bűnbak. Ha nem akad örmény, jó a zsidó is”.¹⁷⁵

Mindazonáltal a közvetítő kisebbség elmélete nem alkalmazható maradéktalanul a magyarországi örmény diaszpórára. Az Edna Bonacich és Jonathan Turner által meghatározott számos tipológiai jellemző közül nem, vagy csak részben valósult meg ugyanis 1) „a politikai szerepvállalás elkerülésére irányuló törekvés”, illetve 2) a „törekvés az eltérő kulturális vonások – a nyelv, az értékek, a vallási

¹⁷⁰ Bonacich, Edna: A theory of middleman minorities. *American Sociological Review*, 1973/3. 583–594.

¹⁷¹ Fábíán Mihály: A dunamelléki ref. egyházmegye története. *Sárospataki füzetek*, 1867/6–7. 499.

¹⁷² *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből*. XVI. kötet. Galícia. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda. 1899. 443.

¹⁷³ Nagyiványi Fekete Gyula: Az örmény kérdés. *Pesti Hírlap*, 1913. január 5. 35.

¹⁷⁴ Vámbéry Ármin: Az örmény kérdéstről. *Budapesti Szemle*, 1895/222. 333.

¹⁷⁵ László Zoltán: Forró napok. Útirajz. *Pesti Hírlap*, 1911. július 16. 73–74.

hiedelmek – megőrzésére”¹⁷⁶ – ezeket az állításokat a tanulmány bevezető és soron következő fejezete cáfolja.

A magyarországi örmény nemzettudat és az örményellenes diskurzus

Tanulmányom egyik fő hipotézise szerint a magyarországi örmény diaszpóra társadalmi integrációja és nemzeti mozgalma, az *armenizmus* nem értelmezhető anélkül, hogy figyelembe vennénk a dualizmuskori magyar társadalom bizonyos szegmenseiben felfedezhető idegenellenes türelmetlenséget és közelebről az örményellenes diskurzust. Bár a társadalomtudományok által jól ismert a jelenség, a magyarországi örményekkel kapcsolatban eddig nem merült föl a „kettős nemzettudat” kialakulásának kompromisszumos értelmezése.

A kirekesztés és diszkrimináció nyomása alatt világszerte számos kisebbségi közösség választotta az integrációt mint kompromisszumos, önvédelmi stratégiát. Bindorffer Györgyi a magyarországi svábokkal kapcsolatban mutatta ki, hogy „a kompromisszumos jellegű kettős kötődés [...] csökkentette a csoportok között meglévő konfliktusokat”, az asszimilációval kialakult duális identitás nem csupán a sztereotípiák erőzójával, de az interetnikus konfliktusok enyhülésével is járt.¹⁷⁷ Az Egyesült Királyság zsidó közösségének asszimilációja, Bryan H. Cheyette véleménye szerint, az antiszemitizmusra adott válaszreakcióként is értelmezhető, a zsidó közösség önreflexiójának szemszögéből nézve „a zsidó emancipációt kényszerű és dehumanizáló folyamatként tekinthetjük”.¹⁷⁸ A szigetország zsidó közösségében kialakult önsztereotípiák a „good citizen”, avagy a *jó állampolgár* képe körül rögzültek, mintegy cáfolatául a zsidósággal szemben kialakult áruló és a *parazita* sztereotípiáknak.¹⁷⁹

Amint arra Klement Judit tanulmánya is rávilágít, a 19–20. század során Magyarországon „elsősorban a presztízshátránnyal érkezők – például zsidó felekezetűek és/vagy kereskedelmi tevékenységet folytatók – esetében volt tetten érhető integrációs törekvés, vagyis a »többségi társadalomhoz« illeszkedés szándéka”.¹⁸⁰ Amint a vajdasági zsidóság önsztereotípiáit Papp Richárd a „kulturális önvédelem” kisebbségi stratégiájaként értelmezte,¹⁸¹ úgy a magyarországi örmény közösség kettős nemzettudatát és a hazafiasság önsztereotípiáját is, ha nem is kizárólagosan,

¹⁷⁶ Turner – Bonacich, 2001.

¹⁷⁷ Bindorffer, 2006. 21.

¹⁷⁸ Cheyette, 1986. 177.

¹⁷⁹ Cheyette, 1986. 176–177.

¹⁸⁰ Klement, 2009. 172.

¹⁸¹ Papp Richárd: „Igazi zsidók” és „jó balkániaiak”. Önsztereotípiák és mentalitáskategóriák két kisebbségi kultúra életében. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etikai sztereotípiák*. Budapest: Balassi Kiadó, 2006. 193.

de értelmezhetjük részben az örményellenes diskurzus fent ismertetett sztereotípiáira adott válaszreakcióként, az idegenellenességgel szemben vállalt kulturális önvédelmi stratégiaként. Mindezek tükrében új megvilágítást nyer az *armenizmus* ideológiája, a hazafiasság önsztereotípiájának hajszolása.

Az antiszemitizmus és örményellenesség légkörében új fényben tűnnek fel a magyarországi örmény közösség kulturális és politikai vezetőinek hazafias megnyilvánulásai az országgyűlés előtt, az országos napi- és hetilapok hasábjain, kulturális kiadványokban és nyilvános beszédekben. Szongott Kristóf szamosújvári tanár, az erdélyi örmény közösség 19. századi kulturális életének egyik legkiemelkedőbb szervezője, az *Armenia* folyóirat szerkesztője kijelentette: „Az örmények a hazafiúságnak példányai.... És ezt nem mi: az örmények mondjuk, hanem mondja minden jó polgára e hazának.”¹⁸² Buzáth Ferenc örmény származású országgyűlési képviselő több ízben is ebben a szellemiségben tett nyilatkozatot a parlamentben: „az örmények Erdélyben a magyarság szempontjából valóban hazafias missziót teljesítenek”.¹⁸³ Ávedik Lukács főesperes, erzsébetvárosi plébános nemegyszer hangoztatta, hogy „az örmény [...] őszinte rokonszenvvel viseltetik a magyar iránt, kivel annyira assimilálódott, hogy szokásait, mondhatni természetét is magára öltötte”.¹⁸⁴ Vákár Péter Arthur gyergyószentmiklósi örmény származású író és lapkiadó, magyar királyi kormánytanácsos 1916-ban a *Magyarország* hasábjain kijelentette: a „magyar-örménység élő testrészét képezi a magyar nemzetnek. A magyar-örménység csak magyar hazafiakat nevelt a magyar hazának”.¹⁸⁵ Patrubány Lukács örmény származású etnográfus az örmények indogermán származását népszerűsítette a Magyar Néprajzi Társaság folyóiratában,¹⁸⁶ míg az örmény történészek meghonosították az örmény-magyar etnogenezis elméletét, miszerint a magyar és az örmény nép egyaránt „az ariai zend fajhoz tartozik”, s a magyarok „szülőföldre és eredeti lakhelye [...] Nagy-Örményország”.¹⁸⁷

A „magyarörmény” toposz, az örmények lojalitása és „magyar nemzeti érzelte” a két világháború közötti időszakban is népszerű motívuma maradt a politikai közgondolkodásnak. Az irredentizmus csomóponti diskurzusának vissza-visszatérő

¹⁸² Szongott, 1903. 127.

¹⁸³ 286. országos ülés 1898. április 28-án, szombaton. In: *Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. Tizenötödik kötet. Budapest: Pesti Könyvkiadó Nyomda és Részvénytársaság, 1898. 181.

¹⁸⁴ Ávedik, 1887. 268–273.

¹⁸⁵ Vákár Péter Arthur: Az örmény kérdés. *Magyarország*, 1916. augusztus 8. 8.

¹⁸⁶ Patrubány Lukács: Szákák és örmények. *Ethnographia*, 1900/VIII. 373.

¹⁸⁷ Lukácsy Kristóf: *A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei. Eredeti örmény kútfolk után*. Kolozsvár: Róm. kath. lyc. Ny., 1870. 151. Az örmény–magyar eredetelmélet képviselője volt továbbá: Ógyallai Besse János, Kiss Bálint, Thúry József, Patrubány Lukács és Szongott Kristóf. Az örmény–magyar etnogenezis elméletéről bővebben l. Kránitz Péter Pál: *Magyarok a Kaukázusban. A kaukázusi őshaza kutatása Örményországban és a Kaukázusban*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Örmény Kulturális Központ, 2016.

beszédtechnikai elemeként jelent meg a román nemzeti törekvésekkel szembeni örmény ellenállás¹⁸⁸ és az erdélyi magyarsággal vállalt sorsközösség¹⁸⁹ narratívája, miszerint az örményekkel „közös a dicső múlt és – sajnos – [...] közös a sivár jelen”.¹⁹⁰ Mély gyökeret vert a közgondolkodásban a magyarországi örmény közösség 1848-as szerepvállalásának emléke¹⁹¹ és az örmény hazafiasság eszméje¹⁹² – Hermann Antal néprajzkutató 1921-ben egyenesen a „kelet magyarjaiként” írt az örményekről, s a „nyugat örményeiként” a magyarokról.¹⁹³ E kijelentések mögött persze ebben az időszakban is gyakran a magyarországi örmény szervezetek, a *Magyarországi Örmények Egyesülete*, a *Maszisz Egyesület*, az Örmény–Magyar Kereskedelmi Részvénytársaság és az 1932-ben megalakult *Budapesti Örmény Katolikus Egyházközség* lobbitevékenysége húzódott meg.¹⁹⁴

Nem céлом kétségbe vonni a dualizmuskori magyarországi örmény közösség és szószólói nemzeti identitását. A 19. század végére az örmény lakosság túlnyomó többsége a hétköznapiakban a magyar nyelvet használta, felmenőik már közel évszázadok óta Erdélyben, a Délvidéken vagy a nagyobb magyar városokban éltek. Harcoltak az 1848–49-es magyar szabadságharcban, Erdély és Magyarország

¹⁸⁸ „Törhetetlenül ragaszkodnak magyarságukhoz az erdélyi örmények. Anyyira intranszignus magyarok, hogy sok esetben példát vehetnének tőlük, úgynevezett fajmagyarok is.” Vö. Felely Bertalan: Szamosujvár, a hanyatló örmény „metropolis”. *Képes Krónika*, 1931/37. 33.

¹⁸⁹ „Közös lett a sorsuk, – magyar sors, erdélyi magyar sors. [...] Magyar szívvel és szellemmel vettek részt a magyarság életében.” Vö.: Szűcs Salgó Mária: Örmények nyomában. *Pesti Hírlap Vasárnapja*. 1936. július 26. 32.

¹⁹⁰ Örmények jubileuma. *Görögkatholikus Tudósító*, 1923/2. 1.

¹⁹¹ „[E]llentétben a többi nemzetiséggel, hála fejében velünk együtt hirdették és szenvedték végig a szabadságharcot, hogy honserzetüket az aradi tizenhárom két örmény tábornoka, KISS ERNŐ és LÁZAR VILMOS vértanúságával és CZETZ JÁNOS tábornok száműzetésével pecsételjék meg.” Glatz Károlyné: Az erdélyi örmények. *Ifjúság és Élet*, 1929. május 25. 364.

¹⁹² „Kevés népfajta olvadt össze annyira a magyarsággal érzésben és vérben, mint az örmények, akik közül hazánkba költözésük óta egész sora került ki a legjobb, legnemesebb magyar hazafiaknak.” Vö. P. Á. E.: Az örmény népelet. *Magyarság*, 1922. június 18. 13.

¹⁹³ Hermann Antal: Egy elfelejtett néptörődék. In: Ávedik Félix – Hermann Antal – Hovannesian Eghia: *Az Örmények*. Budapest: A Magyarországi Örmények Egyesülete, 1921. 3.

¹⁹⁴ A *Magyarországi Örmények Egyesületének* elnöke, Ávedik Félix 1920-ban megjelent népszerűsítő könyvében a következőképp írt az örmények és magyarok történelmi együttéléséről: „Ez a merőben idegen néptörődék a magyar néppel mindig jó baráti, sőt testvéri viszonyban élt anélkül, hogy e meleg rokonérzést széthúzó jelenség valaha is megzavarta volna! [...] Részt vett a magyar balsorsában csakúgy, mint a jóban. Életét és vagyonát helyezte el a magyar haza áldozati oltárán”. L. Ávedik Félix: *A magyar örménység multja és történelmi jelentősége*. Budapest: A Magyarországi Örmények Egyesülete, 1920. 3. Bővebben I. Kránitz Péter Pál: Az új otthon. Örmény menekültek Magyarországon az örmény népirtás után. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Budapest – Lipcse: Budapesti Történelmi Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Leipziger Universitätsverlag, 2013. 104–108.

uniója mellett emelték fel hangjuk.¹⁹⁵ Magyar egyetemeken tanultak, olykor magyar házastársat választottak maguknak. Örmény gyökereiket azonban többnyire büszkén vállalták, a konyhaasztalnál örmény ételeket fogyasztottak,¹⁹⁶ liturgiájuk örményül zengett, és egészen az 1930-as évekig fenntartották az önálló örmény katolikus püspökség igényét.¹⁹⁷

Nem férhet kétség ahhoz, hogy a magyarországi örmény közösség a 19. század végére mélyen integrálódott a többségi társadalomba – ehhez több körülmény is hozzájárult, a nyelvhasználattól a katolizáción át véleményem szerint egészen az örményellenes diskurzus által a nyilvánosságban betöltött szerepig. Az ellenséges, sőt, erőszakos fogadtatás, amelyet az örmények Erdélyben a 17–18. század fordulóján elszenvedtek, a 18–19. század folyamán enyhült, ám végleg el nem tűnt. Az örmények nap mint nap szembesülni kényszerültek az örményellenes sztereotípiák jelentette megbélyegzéssel és a diszkriminációval, joggal tekinthetünk átfogó integrációjukra mint a konfliktuskezelés egyik drámai eszközére.

Maga Szongott Kristóf, az *Armenia* folyóirat szerkesztője és az Örmény Múzeum alapító igazgatója is a 200 éves Szamosújvár monográfiájában szomorúan elismerte: „Vannak azonban olyanok is, kik azt mondják, hogy az ázsiai örmény kereskedő ravasz, nyervágyó, kapzsi és fősvény.” Sietett azonban leszögezni, hogy a valóság ennek éppen az ellenkezője: az „örmény kereskedő ékességei: becsület, igazság, munkásság. [...] A hazugság nem kenyere.”¹⁹⁸ Törös Tivadar feljebb említett bohózata is jól mutatja, hogy az erdélyi örmények tisztában voltak a róluk a nyilvánosságban rögzült ellenséges, sztereotip kép létével – míg egyesek csak (ha álnév mögé bújva is, de) kinevették, mások azonban tevélegesen fel próbálták lépni ellene.

Az *armenizmus* nemzeti mozgalma az örmény hagyományok ápolása mellett külön hangsúlyt fektetett a nemzetiségi csoport társadalmi kapcsolatainak javítására, a magyarság szimpátiájának tudatos felkeltésére – már ezen igény pusztá megfogalmazása is jól szemlélteti, hogy az etnikai konfliktusok nem szűntek meg a századfordulóra az örmények és a magyarok között. Az örmények hazafiasságának és a „magyarörmény” toposznak újra és újra ismétlődő hangsúlyozása, sőt, a túlzásig való fokozása a „magyarabbak a magyarnál” proverbium dualizmuskori

¹⁹⁵ Vö. Bona Gábor: *Az 1848/49-es szabadságharc örmény hősei*. Budapest: Országos Örmény Önkormányzat, 1995.

¹⁹⁶ A 19. század végén hozzátéve 40 különféle örmény étel elkészítése volt mindennapos az erdélyi örmények konyhájában. Vö. Kisbán Eszter: *Örmények: Ételek, jelképek Erdélyben és Magyarországon*. *Ethnographia*, 1992/1–2. 1–27.

¹⁹⁷ Vö. Merza Gyula: *Az örmény püspökség*. Kolozsvár, szerzői kiadás, 1896; vm. Jakubinyi György: *A Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa – Szamosújvár*. Szamosújvár: Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa, 2001.

¹⁹⁸ Szongott Kristóf: *Szamosújvár Szabad Királyi Város monográfiája 1700–1900*. IV. kötet. Szamosújvár: Aurora Könyvnyomda, 1903. 94.

elterjedésével¹⁹⁹ mind-mind azt bizonyítják, hogy a magyarországi örmények önsztereotípiájává vált a hazafiasság ígérete, amely meglátásom szerint az ellenséges légkörre, az örményellenes diskurzusra adott kulturális önvédelmi mechanizmus eredménye volt.

Összegzés

Az örményekkel szembeni negatív előítéletek verbális és fizikai kifejezése, az örményellenesség egyidős az örmények tömeges megtelepedésével Magyarországon, ami a fizikai erőszaktól kezdve a diszkriminatív és kirekesztő jogalkotásig számos formában nyilvánult meg. Jelen tanulmány az örményelleneséget mint diskurzust vizsgálja. Az örményellenesség beszédtechnikai sajátosságai bizonyos előítéletek és sztereotípiák körül kristályosodtak ki, amelyek jelentős átfedettséget mutattak az antiszemitizmus zsidóellenes sztereotípiáival. Az örményellenes sztereotípiák közül a legjelentősebbek a következők: 1) gazdasági tevékenységgel kapcsolatos sztereotípiák (kapzsiság, ravaszság, uzsoráskodás, csalárdság, hazugság, stb.); 2) zsidó tulajdonságok; 3) dehumanizáció (parazitaság); 4) fajelméleti sajátosságok; illetve 5) hazafiatlanságra és szeparatizmusra való hajlam mint az etnikai erőszak legitimálásának, a népiertés relativizálásának érvei.

Az örményellenes sztereotípiák empirikus, kvantitatív jellegű kutatását két periódusra, a *Budapesti Hírlap* és az *Ország-Világ* 1985-től 1904-ig terjedő tíz évfolyamán végeztem el: majdnem ezer publikációt – vezércikkektől a tárcákon át a rövid hírekig és tudósításokig – elemeztem a kritikai diskurzuselemzés módszertana alapján. Kutatásom eredménye szerint a véleményműfajoknak és irodalmi alkotásoknak jóval

¹⁹⁹ A „magyarabbak a magyarnál” szólást az erdélyi örmények kulturális emlékezete hol Teleki Pálhoz, hol Teleki Sándorhoz köti, míg mások egy erdélyi örmény népi énekekre vezetik vissza. Egyik legszélsőségesebb kifejezését Sebesi Karen Attila, a romániai köztévé kolozsvári román stúdiójának örmény származású főmunkatársa szolgáltatta egy szamosújvári konferencián: „[k]özmondássá vált az a röpke szó, hogy az örmény magyarabb a magyarnál. Mit jelent ez? Azt, hogy míg a fajbéli magyar természettől és ösztön szerint magyar, addig az örmény, egyenkint és egyetemesen magyar öntudatosan és meggyőződésből, szabad választásból, hazafias rokonszenvből és a szülőföld iránti kötelességből, kivétel nélkül megmagyarosodván a magyar kultúrának mindenütt hatásos óra, és annyiban is magyarabb a fajbéli magyarnál, hogy soha más népbe bele nem olvad.” A Teleki család más-más tagjainak előfordulását többek között I. Örmény-napok pályázati pénzből Óbudán. *Budapesti Nap*, 2003. július 10. 15. és Issekutz Sarolta: Az Issekutz-család a Kárpát-medencében. *Napút. Irodalom, művészet, kultúra*. 2015/3, 4. Az örmény népi éneket (*Szamosújvárt a Szamosnál, magyarabbak a magyarnál, mink vagyunk!*) idézi Szűcs Salgó Mária: Örmények nyomában. *Képes Vasárnap – A Pesti Hírlap kiadása*. 1936. július 26. 32. Sebesi Karen Attila konferenciaelőadása megjelent itt: Sebesi Karen Attila: Honnan és hová, magyarörmények? *Erdélyi Magyar Örmény Gyökerek Füzetek*, 1999/34. http://www.epa.hu/01400/01440/00229/pdf/EPA01440_egyke_1999_12_04-07.pdf (letöltés ideje: 2020. december 12.)

nagyobb teret nyújtó kulturális hetilap, az *Ország-Világ* az örményekkel kapcsolatos publikációi mintegy harmada (32,4%-a) sematikus képet festett a csoportról, míg a többnyire tényközlő hírműfajokra épülő *Budapesti Hírlap* publikációinak csak egytized részében jelentek meg az örményekkel szemben sztereotip vélemények. Az örmények sematikus ábrázolása alkalmával azonban a leggyakrabban a gazdasági tevékenységgel kapcsolatos előítéletek nyertek teret: a gazdasági monopolhelyzet, a kereskedelmi és pénzügyi foglalkozás, az uzsoráskodás, a kapzsiság, a csalárdság és a hazugság sztereotípiái. A második leggyakrabban a hazafiatlanság és a szeparatizmus vádja került elő és az örményellenes erőszak relativizálása. Az örmények fajelméleti sajátosságai és zsidó tulajdonságai szintén gyakoriak voltak, a dehumanizáció többnyire az irodalmi műfajok retorikai fogása volt. Gyakran lehetett olvasni az erdélyi örményekről kialakított pozitív sztereotípiákat is, a hazafiasság sematikus képe kizárólag a magyarországi örmény diaszpórát illette.

Az antiszemitizmus és az örményellenesség sztereotípiái közötti átfedések összehasonlító elemzéséhez Istóczy Győző 1875. évi, a majdani Országos Antiszemita Párt programadó beszédeként tekintett országgyűlési interpellációját elemeztem – a beszédben megjelenő kilenc leggyakoribb zsidóellenes sztereotípiia közül számos megfeleltethető az örményellenesség sztereotípiáival: a hazugság, a gazdasági befolyásolás, a plutokrácia és a zárt érdekközösség vádja. A zsidóság bacilusokhoz való hasonlítása ott visszhangzott az örményeket dehumanizáló pióca- és bacilus-hasonlatokban. Istóczy érvelése, miszerint a zsidók térben és időben mindenkor és mindenhol „a legmélyebben gyökerező gyűlölet tárgyai s a leghevesebb üldöztetések áldozatai voltak”, mely egyszersmind legitímálta és relativizálta a zsidókat ért verbális és fizikai erőszakot, elterjedt volt az örményekkel szemben a dualizmus kori magyar nyilvánosságban.

A magyarországi zsidó és örmény közösségekkel szembeni türelmetlenség retorikai elemei közti hasonlóság magyarázható a közvetítő kisebbségek elméletével – eszerint a társadalomban és a gazdaságban közvetítő szerepet betöltő, jellemzően a kereskedelem ágazatában tevékenykedő kisebbségi csoportokkal szemben gyakran indul bűnbakképzés, a kirekesztés, diszkrimináció és fizikai erőszak áldozatává válnak. Hasonló folyamatok zajlottak le szerte Európában több más kisebbségi csoporttal szemben is; különös figyelmet érdemel azonban a németországi örményellenes diskurzus, amellyel kapcsolatban Stefan Ihrig mutatta ki, hogy – a magyarországi örményellenességhez hasonlóan – „[...] szinte kizárólagosan a 19. századi, modern közép-európai antiszemitizmus diszkurzív építőelemeiből táplálkozott, mintegy újratermelve azokat. [...] A németországi örményellenesség így egyszerre volt duplikátuma és kiterjesztése az antiszemitizmusnak”. A Harmadik Birodalom történelempolitikai doktrínái az örmény népirtást a kisebbségi kérdés „végső” megoldási stratégiájaként kezelték, míg Magyarországon az Oszmán Birodalom örmény kisebbségének szisztematikus kiirtására tett kísérlet intő jelként szolgált a parlamentben.

Tanulmányom egyik elsődleges hipotézise szerint a szakirodalom által hagyományosan elfogadott értelmezéskereteken túl a magyarországi örmény közösség átfogó társadalmi integrációjának egyik okozati tényezője épp az örményellenes diskurzus jelentette ellenséges légkör volt. Nem ismeretlen a jelenség a társadalomtudományok előtt, Bindorffer Györgyi a magyarországi svábokkal kapcsolatban mutatta ki, hogy „a kompromisszumos jellegű kettős kötődés [...] csökkentette a csoportok között meglévő konfliktusokat”, míg Bryan H. Cheyette az Egyesült Királyság zsidó lakosságának asszimilációját és hazafias önreflexióit értelmezte az antiszemitizmusra adott válaszreakcióként. Amint a vajdasági zsidóság önsztereotípiáit Papp Richárd a „kulturális önvédelem” kisebbségi stratégiájaként értelmezte, úgy a magyarországi örmény közösség „kettős” vagy legalábbis rétegelt nemzetudatát és a hazafiasság önsztereotípiáját is, ha nem is kizárólagosan, de értelmezhetjük részben az örményellenes diskurzus negatív sztereotípiáira adott válaszreakcióként, az idegenellenességgel szemben vállalt kulturális önvédelmi stratégiaként.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ablonczy Balázs: *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*. Budapest: Jaffa Kiadó, 2016.
- Abonyi Árpád: A Hazug. *Pesti Hírlap*, 1907. április 4. 2.
- Afgánistán Vártán: Az örmény nemzet története. A trónörökös felhívására, könyve számára. *Bolond Istók*, 1884. augusztus 17. 4.
- Almásy György: *Vándor-utam Ázsia szívébe*. Budapest: K. M. Természettudományi Társulat, 1903.
- Atlasz Márton: Az örmények. *Budapesti Hírlap*, 1912/305. 5.
- Ávedik Félix: *A magyar örménység multja és történeti jelentősége*. Budapest: A Magyarországi Örmények Egyesülete, 1920.
- Ávedik Lukács: Tükördarabok a honi örmények viszonyairól és jelleméről. *Armenia*, 1887/9. 68–73.
- Az 1869-dik évi april 20-dikára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. Hatodik kötet. Pest: Légrády Testvérek, 1870.
- Az 1872. évi szeptember 1-re hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*. Tizenhatodik kötet. Szerk.: Nagy Iván. Buda, Magyar Király Államnyomda, 1875.
- Az 1881. évi Szeptember hó 24-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. IX. kötet. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénnytársaság, 1883.
- Az 1884. évi szeptember hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Negyedik kötet. Budapest: Pesti Könyvnyomda Részvénnytársaság, 1885.
- Az 1892. évi Február hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. Tizenegyedik kötet. Budapest: Pesti-Nyomda-Részvénnytársaság, 1893.

- Az 1896. évi november 20-ára hirdetett Országgyűlés Főrendi Házának Naplója.* V. kötet. Hiteles kiadás. Pest, Pesti Könyvnyomda-részvénytársaság, 1901.
- Az 1910-dik évi Junius hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója.* Huszonkettedik kötet. Budapest: Athenaeum, 1914.
- Az 1920. évi február 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója.* Ötödik kötet. Budapest: Athenaeum, 1920.
- Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója.* Huszonkilencedik kötet. Budapest: Athenaeum, 1924.
- Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója.* Tizennyolcadik kötet. Budapest: Athenaeum, 1938.
- Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója.* Második kötet. Budapest: Athenaeum, 1939.
- Az ország-gyűlésének írásai. Acta Comitiorum.* Buda, 1807.
- Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben.* XVI. kötet. Galícia. Budapest: Magyar Királyi Államnyomda, 1899.
- B. L.: Újévi ajándék. (Kegyes óhajtasok.) *Vasárnapi Újság*, 1844. február 11. 97–106.
- Baán Kálmán: Öskutatás és fajismeret. *Magyar Családtörténeti Szemle*, 1939/1. 12.
- Bán Aladár: Strausz Adolf könyvei keleti szövetségeseinkről. *Budapesti Szemle*, 1918/498. 470–478.
- Bánóczy József: *Révai Miklós élete és munkái.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1879.
- Bányász István: *Calypso – irányregény.* Veszprém: Köves és Boros, 1898.
- Bartalis Imre: Közgazdaság. Csik-Ménaság székelyei. *Hazánk*, 1901. június 9. 9.
- Báti Berkó István: A régi hadsereg magyar csapatai. 4. rész. *Magyar Katonai Közlöny*, 1925/7–9. 673–690.
- Bertényi Iván, Ifj.: Örmény származású politikusok a dualizmus kori Magyarországon. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében.* Budapest–Lipce: Budapesti Történeti Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár–Leipzigiger Universitätsverlag, 2013. 85–103.
- Bindorffer Györgyi: Sztereotipizáció az interetnikus kapcsolatokban. In: Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Budapest: Balassi Kiadó, 2006. 9–35.
- Bodor Pál: Kivándorlunk a XXI. századba. 2. rész. Hazátlanok, honkeresőben. *Új Szó*, 1992. július 9. 5.
- Bokor József – Gerő Lajos (szerk.): *Pallas nagy lexikona.* V. kötet. Budapest: Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893.
- Bona Gábor: *Az 1848/49-es szabadságharc örmény hősei.* Budapest: Országos Örmény Önkormányzat, 1995.

- Bonacich, Edna: A theory of middleman minorities. *American Sociological Review*, 1973/3. 583–594.
- Bozó-Szűcs Diána: *Egy 19. századi lelkészválasztási vita társadalomtörténeti aspektusai*. Doktori (PhD) értekezés tézisei. Eger: Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, 2020.
- Butt, Ahsan I.: *Secession and Security: Explaining State Strategy against Separatists*. [H.n.], Cornell University Press, 2017.
- Butyka Dezső: Az örmények és a kurdok között. Kivonat az 1895. nov. 14-diki ülésén tartott felolvasásból. *Földrajzi Közlemények*, 1895/XX. 81–85.
- Butyka Dezső: Új Örményország. I–II. *Erdélyi Múzeum*, 1897/2. 3–85. – 1897/3. 7. 137–151.
- Buzinkay Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest: Haza és Haladás Alapítvány, 1993.
- Cheyette, Bryan H.: *An overwhelming question. Jewish stereotyping in English fiction and society, 1875–1914*. Thesis presented for the Degree of Doctor of Philosophy. University of Sheffield. May 1986. Itt: <https://core.ac.uk/download/pdf/9554618.pdf> (Letöltés ideje: 2020. november 1.)
- Czirbusz Géza (szerk.): *Balbi Adorján Egyetemes Földrajza a művelt közönség számára*. Első kötet. Nagybecskerek: Pleitz Fer. Pál Könyvnyomdája, 1893.
- Czirbusz Géza: Hegyen-völgyön. *Erdély*, 1896/9. 120–124.
- Condor, Susan: 'Race stereotypes' and racist discourse. *Text. An interdisciplinary journal for the study of discourse*. Special issue. Discourse, racism and ideology. 1988/1–2. 69–89.
- É.: A jó tanítvány: Török história. *Budapesti Hírlap*, 1887. szeptember 15. 1–3.
- E. B.: Die Türken in Europa. *Földrajzi Közlemények*, 1878/4. 107.
- Endrődi Szabó Ernő: Látszik-e a Gellérthegyről az Ararát? *Budapest*: 1983/9. 24–27.
- F. Papp Zoltán: Örök igazságok – örök törvények. *Szózat*, 1924. július 19. 6.
- Fábián Mihály: A dunamelléki ref. egyházmegye története. *Sárospataki füzetek*, 1867/6–7. 493–526.
- Fairclough, Norman: *Language and power*. New York: Routledge, 1989.
- Farrère, Claude: Aki embert ölt. *Pesti Hírlap*, 1912. február 20. 41.
- Feley Bertalan: Szamosujvár, a hanyatló örmény „metropolis”. *Képes Krónika*, 1931/37. 33.
- Ferrero, Guglielmo: A török társadalom felosztása III. Törökök és keresztények. *Pesti Napló*, 1909. május 16. 7.
- Fodor Gábor: *Az örménykérdés a magyar források tükrében 1848–1939. Doktori disszertáció*. Budapest–Isztambul: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, 2018.
- Fröhlich János: A török birodalomban. *Az Újság*, 1913. december 25. 232.

- Gelber, Mark H.: What is Literary Antisemitism? *Jewish Social Studies*, 1985/1. 1–20.
- Germanus Gyula: Az arab nemzetiségi kérdés. *Magyar Figyelő*, 1917/4. 369–382.
- Glatz Károlyné: Az erdélyi örmények. *Ifjúság és Élet*, 1929. május 25. 364.
- György Aladár: *A Föld és Népei. Népszerű földrajzi és népismereti kézikönyv*. Harmadik Kötet. Ázsia és Ausztrália. Budapest: Franklin Társulat, 1906.
- Hermann Antal: Egy elfelejtett néptöredék. In: Ávedik Félix – Hermann Antal – Hovannesian Eghia: *Az Örmények*. Budapest: A Magyarországi Örmények Egyesülete, 1921. 3–6.
- Hope, Anhony: Forozó. Regény két kötetben. 52. Budapesti Hírlap, 1901. június 20. 12–13.
- Horváth Géza: Az Ararát vidékén. *Budapesti Hírlap*, 1894. január 13. 3.
- Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedés története Magyarországon az utolsó három század alatt*. Buda: Magyar Királyi Egyetem, 1840.
- Ihrig, Stefan: *Atatürk in the Nazi Imagination*. Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard Univ. Press, 2014.
- Ihrig, Stefan: *Justifying Genocide: Germany and the Armenians from Bismarck to Hitler*. Cambridge, Mass. – London: Harvard University Press, 2016.
- Issekutz Sarolta: Az Issekutz-család a Kárpát-medencében. *Napút. Irodalom, művészet, kultúra*, 2015/3. 3–8.
- Jakubinyi György: *A Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa – Szamosújvár*. Szamosújvár: Romániai Katolikus Örmények Ordináriátusa, 2001.
- Jókai Mór: *A kalmár és családja*. Magyar Elektronikus Könyvtár. <http://mek.niif.hu/00700/00705/html/kalmar.htm>
- Kardos Árpád: Beled el Malhun. Utirajz. I. *Pesti Hírlap*, 1912. május 19. 75.
- Kégl Sándor: Egy perzsa király háreme. Edud ed-daulet herczeg följegyzései nyomán. *Budapesti Szemle*, 1891/174. 384.
- Kégl Sándor: Teheráni emlékek. *Magyar Szalon*, 1889–1890/2. 440.
- Kisbán Eszter: Örmények: Ételek, jelképek Erdélyben és Magyarországon. *Ethnographia*, 1992/1–2. 1–27.
- Klement Judit: A 19. század végi gazdasági elit és a „nemzet”. In: Cieger András (szerk.): *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Budapest: Atelier, 2009. 163–184.
- Korbuly Domonkos: *Az örmény kérdés a magyar közvéleményben*. Budapest: magánkiadás, 1942.
- Kovács Bálint: „Hajkakan spjurk.” Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében a 17–19. században. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Folyamatok és léthelyzetek – kisebbségek Romániában*. Kolozsvár: Kriterion – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2009. 21–40.

- Kozári Monika: Németország orosz politikája a berlini kongresszus előkészítésének időszakában: Andrassy konferencia-javaslatától a kongresszus összeülé-
ségig. *Századok*, 1988/3. 422–463.
- Kölonthe Béla: *Gyergyó története a kialakulástól a határőrség szervezéséig. (Tekintettel a nemzetiségi kérdésre.)* Gyergyószentmiklós: Kossuth Nyomda Könyvsajtója, 1910.
- Kránitz Péter Pál: Gyarmati és humanitárius eszmék határán: a menekültügy a magyar és a nemzetközi politikai diskurzusban az első világháború után. In: Kránitz Péter Pál – Őze Sándor (szerk.): *Határ menti területek, migráció a XIX–XX. században, tekintettel a XVII–XVIII. századi előzményekre*. Budapest: Szent István Társulat, 2019. 305–368.
- Kránitz Péter Pál: *Magyarok a Kaukázusban. A kaukázusi őshaza kutatása Örményországban és a Kaukázusban*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Örmény Kulturális Központ, 2016.
- Kránitz Péter Pál: Az új otthon. Örmény menekültek Magyarországon az örmény népi-
pártás után. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Budapest – Lipcse: Budapesti Történelmi Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár–Leipzig-i Universitätsverlag, 2013. 104–108.
- L. Gyárfás Elemér: A romániai zsidókérdés. *Katolikus Szemle*, 1903/10. 1071–1106.
- Lang, Johannes: Questioning Dehumanization: Intersubjective Dimensions of Violence in the Nazi Concentration and Death Camps. *Holocaust and Genocide Studies*, 2010/2. 225–246.
- László Zoltán: Forró napok. Útirajz. *Pesti Hírlap*, 1911. július 16. 73–74.
- Lenhossék Mihály: A népfajok és az eugenika. *Természettudományi Közlöny*, 1918/695–696. 215.
- Lukácsy Kristóf: *A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei. Eredeti örmény kútjók után*. Kolozsvár: Róm. kath. lyc. Ny., 1870.
- Merza Gyula: *Az örmény püspökség*. Kolozsvár: szerzői kiadás, 1896.
- Móricz Péter: A mai Törökország. *Turán. A Turáni Társaság folyóirata*, 1929/1–4. 16–21.
- Miller Rezső: Kis-ázsia gazdasági viszonyai. *Turán. A Turáni Társaság folyóirata*, 1913/1. 28–43.
- Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor összevonja szemöldökét (részlet). *Kelet Népe*, 1941. október 15. 12.
- Mosonyi Lipót: Az örmény katolikus egyház kialakulása és mai helyzete a világháborúban. *Katolikus Szemle*, 1915/10. 977–988.
- Mosonyi Lipót: Az örmények helyzete a világháborúban. *Alkotmány*, 1915. szeptember 19. 10–12.

- N. Szabó Gyula: Kiskanizsa az etnografia tükrében. In: Barbarits Lajos (szerk.): *Nagykanizsa*. Budapest: A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, 1929. (Magyar városok monográfiája IV.)
- [N.n.]: A fellázadt Anatólia. *Dunántúl*, 1913. július 12. 5.
- [N.n.]: A főrendi reakció. *Pesti Hírlap*, 1901. március 23. 1–2.
- [N.n.]: Agrárius „élelmesség”. *Népszava*, 1916. június 20. 1–2.
- [N.n.]: A ’gyógytudomány’ állapota Konstantinápolyban. *Orvosi Tár*, 1831/9. 284.
- [N.n.]: A hatalmak akciója. *Budapesti Hírlap*, 1900. július 21. 5.
- [N.n.]: A hegyi sas vizitje. *Budapesti Hírlap*, 1893. november 7. 4.
- [N.n.]: A helyzethez. *Ellenzék*, 1908. március 14. 1–2.
- [N.n.]: A kakasviadal. *Budapesti Hírlap*, 1909. február 27. 10–11.
- [N.n.]: A „kaldeai papok”. *Budapesti Hírlap*, 1889. június 22. 5.
- [N.n.]: A kellemetlen örmény. *Budapesti Hírlap*, 1892. március 27. 1.
- [N.n.]: A képviselőházi vihar. *Budapesti Hírlap*, 1897. november 28. 4.
- [N.n.]: A ketrec-választójog. *Népszava*, 1912. április 24. 1.
- [N.n.]: A magyarországi politikai küzdelem története. *Előre*, 1913. október 20. 6.
- [N.n.]: A maroccai küldöttség Berlinben. *Hölgyek Lapja*, 1879. november 17. 2.
- [N.n.]: A néppárt bankjai. A piszok egyre nő. *Népszava*, 1906. december 16. 9–10.
- [N.n.]: Ápik effendi. *Budapesti Hírlap*, 1896. október 24. 4.
- [N.n.]: *Armenophobia in Azerbaijan. Organized hate speech & animosity towards Armenians*. [H.n.], The office of ombudsman of the Republic of Artsakh, 2019.
- [N.n.]: A szultán jubileuma. *Budapesti Hírlap*, 1895. augusztus 31. 1–2.
- [N.n.]: A tajtékszivó. *Budapesti Hírlap*, 1916. január 22. 2.
- [N.n.]: A török nagyvezir nyilatkozik. *Előre*, 1917. szeptember 29. 2.
- [N.n.]: A zavar a Balkánon. *Budapesti Hírlap*, 1904. június 20. 4.
- [N.n.]: Az ecset. Elbeszélés. (Harmadik közlemény.) *Athenaeum*, 1873/II, ápril–június 989–997.
- [N.n.]: Az örmények felszabadítása. *Budapesti Hírlap*, 1895. szeptember 6. 1–2.
- [N.n.]: Az örmények mozgalma. *Magyar Polgár*, 1883. január 10. 3.
- [N.n.]: Az örmény-kérdés. *Egyházi közlöny*, 1915. október 1. 446.
- [N.n.]: Az örmény kérdés. *Budapesti Hírlap*, 1895. június 19. 5.
- [N.n.]: Az örmény kérdés jelenlegi helyzete. *Melléklet a „Budapesti Hírlap” 157-ik számához*, 1883/406. 1.
- [N.n.]: Az örmény lázadás. *Pesti Hírlap*, 1883. január 9. 4.
- [N.n.]: Az örmény mérszárlások. *Világ*, 1915. július 21. 5.
- [N.n.]: Az orosz forradalom. *Népszava*, 1905. április 6. 8.
- [N.n.]: Az újjáéledő Konstantinápoly. *Az Est*, 1923. július 22. 2.
- [N.n.]: A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század Körkérdése. *Huszadik Század. Társadalomtudományi és Szociálpolitikai Szemle*, 1917. július–december. 9.
- [N.n.]: Berzenczey fáklászenéje. *Pesti Napló*, 1869. november 7. 3.

- [N.n.]: Egy nép, melyet nem ismerünk. *Nemzeti Újság*, 1920. január 3. 1.
- [N.n.]: Egy világhírű magyar utazóról. Harmadik közlemény. *Zászlónk*, 1909. április 15. 182–183.
- [N.n.]: Fajunk szaporítása. *Budapesti Hírlap*, 1883. július 9. 1–2.
- [N.n.]: Félre a munkaidő-cenzussal! *Népszava*, 1913. január 3. 2–4.
- [N.n.]: Hazafiak a Gazet’a ítélőszéke előtt. *Székely Nemzet*, 1885. április 9. 1.
- [N.n.]: Kaszinók közgyűlése. *Pesti Hírlap*, 1913. január 28. 5–6.
- [N.n.]: Képek a Kaukázusból. 1. Egy tatár város. *Vasárnapi Újság*, 1869. november 21. 643–644.
- [N.n.]: Közlemény. Velünk élő kultúrák: Örmények. *Erdélyi Örmény Gyökerek Füzetek*, 2015/május–június 12.
- [N.n.]: Lukács Munkában. *Szatmárvármegye*, 1912. augusztus 11. 1–3.
- [N.n.]: Magyar tudós angol könyve. *Budapesti Hírlap*, 1904. október 25. 22.
- [N.n.]: Magyar tudós szervezte meg Törökországban a meteorológiai szolgálatot. *Magyarság*, 1927. december 10. 9.
- [N.n.]: Matuska László multja. *Budapesti Hírlap*, 1902. október 30. 6.
- [N.n.]: Matuska – nem gróf. *Budapesti Hírlap*, 1902. október 29. 6.
- [N.n.]: Misszióügy. Keresztyén diákok világyűlése Konstantinápolyban. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1911. május 28. 355–356.
- [N.n.]: Mutass egy vércseppet – megmondom a fajodat! *Szózat*, 1925. július 5. 3.
- [N.n.]: Örmény anekdoták. *Budapesti Hírlap*, 1902. május 25. 11.
- [N.n.]: Örmények jubileuma. *Görögkatholikus Tudósító*, 1923/2. 1.
- [N.n.]: Örmény-napok pályázati pénzből Óbudán. *Budapesti Nap*, 2003. július 10. 15.
- [N.n.]: Örményország. *Budapesti Hírlap*, 1895. november 15. 1–2.
- [N.n.]: Öröm és büszkeség. *Népszava*, 1913. június 13. 3.
- [N.n.]: Politika és társadalom. *Zalamegye*, 1917. július 17. 1.
- [N.n.]: Széll Kálmán a zsidó örmény monopóliumról. *Pesti Hírlap*, 1901. március 24. 3.
- [N.n.]: Törökország integritása. *Budapesti Hírlap*, 1895. december 1. 1–2.
- [N.n.]: Törökország sebei. *Budapesti Hírlap*, 1895. november 5. 4.
- Nagy Pál: Armenizmus. Örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben. *Baranya. Történelmi közlemények*, VII–VIII. 1994–1995. 221–230.
- Nagyiványi Fekete Gyula: Az örmény kérdés. *Pesti Hírlap*, 1913. január 5. 35.
- Nemesi Attila László: A nyelv a nyilvánosságban: versengő és társdiskurzusok. *Replika*, 2015/6. 97–111.
- Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*. II. Pest: Panda és Frohna Könyvnyomda, 1869.
- Orbók Attila: *Az igazság az örmények forradalmi mozgalmáról. A Császári Ottomán Kormányának az örmények államellenes mozgalmáról beszerzett eredeti*

- hivatalos adatai nyomán*. Budapest: Rényi Károly Könyvkereskedése és kiadó-vállalata, 1916.
- Oișteanu, Andrei: *Inventing the Jew. Antisemitic stereotypes in Romanian and other Central-East European cultures*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2009.
- P. Á. E.: Az örmény népélet. *Magyarság*, 1922. június 18. 13.
- Paganel: Krónika III. Alkotmány a hó alatt. *A Hét*, 1905. november 5. 729.
- Pakots József: Tisztartó Piroska. *Ország-Világ*, 1905. december 24. 1046.
- Pál Judit: Az erdélyi örmények a betelepedéstől a beilleszkedésig. In: Kovács Bálint – Pál Emese (szerk.): *Távol az Araráttól. Örmény kultúra a Kárpát-medencében*. Budapest – Lipcse: Budapesti Történeti Múzeum–Országos Széchényi Könyvtár – Leipziger Universitätsverlag, 2013. 9–16.
- Pál Judit: Az örmények integrálódása és az örménységkép változásai Erdélyben a 18–19. században. In: Kovács Bálint – Öze Sándor (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007. 77–94.
- Papp Richárd: ‚Igazi zsidók’ és ‚jó balkániak’. Önsztereotípiák és mentalitáskategóriák két kisebbségi kultúra életében. In: Bakó Boglárka–Papp Richárd–Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Budapest: Balassi Kiadó, 2006. 177–194.
- Patrubány Lukács: Szákák és örmények. *Ethnographia*, 1900/VIII. 372–374.
- Pröhle Vilmos: *Napkeletről*. Budapest: Stádium Ny., 1922.
- Pröhle Vilmos: Törökország és a keleti kérdés. *Nyírvidék*, 1913. január 26. 1–4.
- Puskin Sándor: A banditák. *Ország-Világ*, 1902/15. 288.
- Quasthoff, Uta: Linguistic Prejudice/Stereotypes. In: Ammon, Ulrich – Dittmar, Norbert – Mattheier, Klaus J. (eds.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society/Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft*. Vol. I. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1987. 785–800.
- Reisigl, Martin – Wodak, Ruth: *Discourse and Discrimination: Rhetorics of racism and antisemitism*. London – New York: Routledge, 2001.
- S. I.: Az antant bűnei – Mi mindent fogunk számon kérni a háború után? *Budapesti Hírlap*, 1916. március 25. 7.
- S. M.: Felelet az 510-dik számú Vasárnapi Újságban kijött Újévi ajándék, és kegyes óhajtások egy pontjára. *Vasárnapi Újság*, 1844. április 7. 232–236.
- Said, Edward W.: *Orientalizmus*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2000.
- Salamon dr.: Szent László. Ébresszük a nemzeti önbizalmat példákkal. (Vége.) *El-lenzék*, 1885. szeptember 22. 1.
- Savage, Rowan: Modern genocidal dehumanization: a new model. *Patterns of Prejudice*, 2013/2. 139–161.

- Sebesi Karen Attila: Honnan és hová, magyarörmények?... *Erdélyi Magyar Örmény Gyökerek Füzetek*, 1999/34. http://www.epa.hu/01400/01440/00229/pdf/EPA01440_cogyke_1999_12_04-07.pdf (letöltés ideje: 2020. december 12.)
- Second interim report on the Azerbaijani atrocities against Artsakh population in September-October 2020. Stepanakert, October 18, 2020. Annex to the letter dated 21 October 2020 from the Permanent Representative of Armenia to the United Nations addressed to the Secretary-General.* Ref. no.: A=75/544-S/2020/1035. 14. Vö.: <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/75/544> (letöltés ideje: 2020. december 30.)
- Semayer Vilibáld: A magyarság anthropologiai típusai. Együttal hivatalos válasz Herman Ottónak: „A magyar nép arcza és jelleme” című könyvére. *Néprajzi értesítő*, 1903/4. 81–118.
- Smith, Helmut Walser: The Discourse of Usury: Relations Between Christians and Jews in the German Countryside 1880–1914. *Central European History*, 1999/3. 255–276.
- Strauss Adolf: A hol háborúra készülnek. *Budapesti Hírlap*, 1903. április 3. 1–2.
- Strausz Adolf: A spanyol zsidók a Balkán félszigeten. *Magyar-zsidó szemle*, 1887. 168–179.
- Suny, Ronald Grigor: The Hamidian Massacres, 1894–1897: Disinterring a Buried History. *Études Arméniennes Contemporaines*, 2018/11. 125–134.
- Szemerkenyi Ágnes: „Közmondás nem hazug szólás” (*A proverbiumok használatának lehetőségei.*) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.
- Szendrey Gerzson – Gareis József (szerk.): *A Függetlenségi és Antiszemitapárt alapja és létjoga Magyarországon.* Budapest: Buschmann, 1887.
- Szentimrei Márton: Zsidókérdéshez. *Új Magyar Sion*, 12. 1881. 890–911.
- Szikulus: Dilettáns fotográfiák. II. Issekutz Győző. *Fővárosi Lapok*, 1893. június 27. 1402.
- Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, XXI. k. 1692–1699. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1898.
- Szlávik Mátyas: Külföldi szemle. *Potestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 1899. január 29. 74–75.
- Szlávik Mátyas: Theodor Lindner: Geschichtsphilosophie. Das Wesen der geschichtlichen Entwicklung. *Athenaeum*, 1905/2. 283.
- Szongott Kristóf: Az „Union Républicaine” egyik cikkéből. *Armenia*, 1891/4. 144–145.
- Szongott Kristóf: *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700–1900.* Első Kötet. Szamosújvár: Aurora Könyvnyomda, 1901.
- Szongott Kristóf: *Szamosújvár Szabad Királyi Város monográfiája 1700–1900.* IV. kötet. Szamosújvár: Aurora Könyvnyomda, 1903.
- Szóllósi Zsigmond: A gógös Kun Barnabás. *Budapesti Hírlap*, 1901. szeptember 29. 1–2.

- Szűcs Salgó Mária: Örmények nyomában. *Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1936. július 26. 32.
- Téglás Gábor: Páris ítélete. *Ország-Világ*, 1896/20. 309–310.
- Tersánszky Józsi Jenő: Illatos levélkék. VIII. Két hamisítatlan vidéki kiskirály. *Népszava*, 1948. október 6. 8.
- Th.: Teck et Co. *Budapesti Napló*, 1902. október 8. 4.
- Tolnai Lajos: A nemes vér. (1882) I. rész. *Kelet Népe*, 1941. május 15. 1–4.
- Tolnai Lajos: A nemes vér (1882) III. rész. *Kelet Népe*, 1941. június 15. 14–15.
- Török János – Pollák Nep. János – Laubhaimer Ferencz (szerk.): *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*. Pest: Szent István Társulat, 1861.
- Tóth K. József: A magyarországi örmények és az 1848–1849-es események. In: *Katonák, papok, polgárok 1848/49-ben: tudományos konferencia a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén 1998. szeptember 24.* Szeged, Belvedere Meridionale, 1999. 63–75.
- Tóth K. József: Örmény identitás a dualizmuskorban. In: Kovács Bálint – Óze Sándor (szerk.): *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében II.* Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2007. 127–137.
- Turner, Jonathan H. – Bonacich, Edna: A közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé. In: Sík Endre (szerk.): *A migráció szociológiája*. Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium. 2001. 127–141.
- Vákár Péter Arthur: Az örmény kérdés. *Magyarország*, 1916. augusztus 8. 8.
- Vámbéry Ármin: Abdul Hamid szulán. *Ország-Világ*, 1900/37. 1–2.
- Vámbéry Ármin: Az örmény kérdéstről. *Budapesti Szemle*, 1895. 222. 321–346.
- Várady Gábor: A népesség számviszonyai a különböző kategóriák szerint. In: Szilágyi István (szerk.): *Máramaros vármegye egyetemes leírása*. Budapest: Magy. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, 1876. 243–261.
- Vay Sándor: Marczy bácsi eseteiből. *Magyarország*, 1928. február 28. 2.
- Vayk: Főuri vadászat Betléren. *Új Idők*, 1898. december 18. 542–544.
- Versényi György: Kis Gerő András. *Szamos. Politikai napilap*. 1914/154. 1–2.
- Vértesi Károly: A nagy bazárban. (A nők vására.) *Ország-Világ*, 1901. július 7. 528.
- von Sanders, Liman: A törökök mostani szabadságharca. *Magyar katonai közlöny*, 1923. 11. 230–249.
- Vulpes: Hazugság nélkül. – Cikksorozat az igazságról. – XXXVI. Hazafiasság. *Az Újság*, 1912. szeptember 6. 7.
- Wasilkiewicz Viktor: *Népköltési gyűjteményeink története és értéke*. Csikszereada: Györgyjakab Márton Utódánál, 1899.
- Weinberg, Henry H.: The Image of the Jew in Late Nineteenth-Century French Literature. *Jewish Social Studies*, 1983/3–4. 241–250.